

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Dr. Öğr. Üyesi
Bülent ATALAYTrakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
bulentatalay@trakya.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3338-3098>Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 31/03/2022 09/05/2022

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1096540>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Türkiye’de Ferdin Cemaate Feda Edildiğine Tarihî Bir Örnek: Fener Patrikhanesi’nin Verildiğini İddia Ettiği [Kadim] İmtiyazlarını İstismarı

A Historical Example about which the Individual is Bartered Away to the Society: The Abuse of its Ancient Privileges, which were given to be Asserted by Fener Patrirkhate

Öz

Türkiye’de cemiyetin ve dolayısıyla ferdin, din istismarı yapılarak cemaate fedadan da öte kurban edildiği tarihî bir gerçektir. Bu gerçeği görmek için sadece süreçte meydana gelen olaylara bakmak yeterlidir. Söz konusu olan mesele, Osmanlı toplum yapısı bakımından sadece Müslümanları değil, aynı zamanda Gayrimüslimleri de yakından ilgilendirmektedir. Ferdî hürriyet, devlet toplum ilişkilerinin laikleşmesi ve demokratikleşmesi bağlamında çok önemlidir. Buna bağlı olarak toplumun tam olarak laikleşmemesi ve gelişmiş bir demokratik anlayışa ulaşamamasında sorumluluk sadece Müslümanlara değil, Gayrimüslimlere ve özellikle Rum Ortodokslara da aittir.

Hatta denilebilir ki Gayrimüslimlerin özellikle Ortodoks Rumların sorumluluğu daha fazladır. Çünkü Müslümanlar, içtihat kavramını tam anlamıyla kavrayamadıklarından çağı değerlendirmekte geri kaldılar. Ortodoks Rumlara gelince, nicelik ve nitelik olarak Gayrimüslim tebaa içerisinde diğerlerine göre daha önemliydiler. Buna bağlı olarak sorumlulukları da daha fazlaydı. Türkiye’de ferdî hak ve hürriyetlerin çağdaş düzeye çıkarılmaya başlanmasının miladı kabul edilebilecek Tanzimat ve sonrasındaki sürece muhalefet, Sünnî Müslüman din adamlarından ziyade, Gayrimüslim Ruhban ve özellikle Ortodoks Rum Ruhbandan gelmiştir.

Bunun da sebebi Ortodoks tebaanın bir mensubu olmaktan değil, Fener Patrikhanesi’ne mensup ruhban olmaktan kaynaklanmıştır. Ortodoks Ruhban, sahip oldukları üstünlüklerini kaybetme endişesiyle

**Bu çalışma aynı adla Edirne’de 12-13 Mart 2020 tarihlerinde düzenlenen “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışının 100. Yılı: Osmanlı’dan Cumhuriyete Türkiye’de Demokrasi Uluslararası Sempozyumunda” bildiri olarak sunulmuştur.*

ATIF: ATALAY Bülent, “Türkiye’de Ferdin Cemaate Feda Edildiğine Tarihî Bir Örnek: Fener Patrikhanesi’nin Verildiğini İddia Ettiği [Kadim] İmtiyazlarını İstismarı”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 8/2 (Haziran 2022), s. (430-461)

CITE: ATALAY Bülent, “A Historical Example about which the Individual is Bartered Away to the Society: The Abuse of its Ancient Privileges, which were given to be Asserted by Fener Patrirkhate”, **Journal of History and Future**, 8/2 (June 2022), pp. (430-461)

sürekli tepki göstermiştir. Türkiye’de ıslahatlar Avrupa Devletleri’nin açık telkin, tavsiyeleri ve örtülü tehditlerinin gölgesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Aynı Avrupa Devletleri’nin desteğini arkasına alan Fener Patrikhanesi ve dolayısıyla Ortodoks Rum Ruhban sınıf, ıslahatlara karşı çıkmışlardır. Bununla da kalmayarak uygulanmaması için ellerinden geleni yapmışlardır. Rum Ruhban sınıf muhalif davranırken, tarihî bir “*tahterevalli*” ya da bir “*manivela*” şeklinde kullanarak var olduğunu iddia, fakat ispat edemediği kadim imtiyazlarını oldukça mahir bir şekilde istismar etmiştir. Çalışmamızda bu husus mümkün olduğu kadar, izah edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hürriyet, Laiklik, Demokrasi, Tanzimat ve Islahat Fermanları, Müslümanlar ve Gayrimüslimler, Hak, İmtiyaz.

Abstract

By abusing of the religion, the fact that the society and hence the individual are not only bartered away but also are sacrificed to, is a historical fact in Turkey. To see this fact, it is enough to look events, which have happened in the process. From the point of view the structure of the Ottoman society, the issue at stake closely interests to not only the Muslims but also the non-Muslims. The individual freedom is so important in the context of the secularization and democratization of state-society relations. According to this, the responsibility belongs to not only the Muslims but also the non-Muslims and especially the Greek Orthodox in the absence of a exactly secularized society and a developed democratic understanding.

It can even be said that the non-Muslims, especially the Orthodox Greeks have more responsibility. Because the Muslims did not fully comprehend the concept of jurisprudence, they remained behind in evaluating the age. As for the Orthodox Greeks, they were more important in terms of quantity and quality than other the non-Muslim subjects. Accordingly, their responsibilities were higher. Tanzimat and aftermaths the process, which can be accepted the milestone that individual rights and freedom were leveled up to a contemporary degree, were opposed more by the non-Muslims clergymen and especially the Greek clergymen than the Orthodox Muslim clergymen in Turkey.

The reason of the case was not because of being a member of the Orthodox subjects, but being a ruban belonging to the Fener Patriarchate. Orthodox clergy constantly reacted to the anxiety of losing their superiority. Reforms have been tried to realize in the shadow of hints and veiled threats or suggestion of European states in Turkey. The Fener Patriarchate, and consequently the Orthodox Greek Clergy, who took the same the European states back, opposed the reforms. By having not done with it, they have gone all out for the reforms weren’t improved. While the Greek cleric class opposed them, they ingeniously abused their ancient privileges as a historical “seesaw” or “lever”.

Keys Words: The Freedom, the Secularism, The Edicts of Tanzimat and Islahat, Muslim and non-Muslims, Right and Privilege.

Giriş

Hristiyanlar, Roma İmparatorluğu'nun baskısından, 380'de I.Theodosios'un, devletin dininin Hristiyanlık olduğunu kabulüyle kısmen rahatladılar. Gerek Batı, gerekse Doğu Roma'da Hristiyanlığın resmîyet kazanmasıyla oluşan ortam, birçok tartışmaya ve tabii olarak çok sayıda mezhebin ortaya çıkmasına da yol açmıştır¹. Roma Piskoposu (Papa) ile Konstantinopolis (Yeni Roma-İstanbul) Piskoposu (Patrik) 381'deki İkinci Konsil'de eşit statüde kabul edildiler. Bu durum Kadıköy Konsili'nde de (451) teyit edilince², Papanın aforoz tehdidinde Patrik de aynı şekilde karşılık verdi. Justinianos döneminde (527-565) statüleri ve 692 Trullo (kubbe) Konsili'yle kutsallıkları tespit edilen beş eski dinî merkezden İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ün, Müslümanların elinde bulunması³ Roma ve İstanbul'u öne çıkartırken İstanbul Patrikliği, Roma Kilisesi'ne muhalefetini de arttırdı. Doğu Roma/Bizans'taki "ikona kırıcılık"⁴ (726-843), aralarındaki ayrılığı telafisi imkânsız bir noktaya getirdiğinden Roma'nın, Grek Doğu'yla, Bizans'ın da, Latin Batı'yla bağlantısı koptu⁵.

Bizans ve Batı Roma arasındaki sert rekabet, Slav Dünyası'nın İstanbul Patrikliğine bağlanmasıyla Temmuz 1054'te önce Papa sonra da Patrik, birbirlerini ve ruhanî meclis üyelerini aforoz edince iki kilise birbirinden kesin olarak ayrıldı⁶. Tarihi süreçte Bizans, Patrikhanenin etkisinin artmasının bedelini, IV. Haçlı Seferi'yle çok ağır ödedi. Çünkü Papalık, İstanbul'u işgalle 1204'te Latin İmparatorluğu'nu kurunca⁷ İznik'e taşındı ve Ortodoksların, Katoliklere karşı kin ve nefretleri daha da arttı⁸. Latinlerin Temmuz 1261'de terkiyle Konstantinopolis⁹, tekrar Patrikhanenin merkezi haline getirildi¹⁰.

Osmanlı Türklerinin Balkanlar'daki fetihlerinden kaynaklanan korkuyla, Doğu ve Batı Kiliselerinin birleştirilmesi zaman zaman gündeme getirilmişse de aralarındaki nefretten dolayı ihtimal dışı görülüyordu. Nitekim İmparator III. İoannis'in, Papadan yardım isteği karşılığında kabul etmek zorunda kaldığı 1438-1439'daki birleşme ilanı¹¹ Doğu Kiliselerinin 1443'te bir araya

1 Kürşat Demirci, "Hristiyanlık", *TDVİA*, 17, İstanbul 1998, s. 333.

2 A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev. A. Müfid Mansel), Ankara 1943, 99-100; Işın Demirkent, "Bizans", *TDVİA*, 6, İstanbul 1992, s. 232.

3 A. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 283; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar), İstanbul 2007, s. 150.

4 Hz. İsa ve azizlerin suretleri için kullanılan ikona kavramı, öneminden dolayı Bizans tarihinde bir döneme (726-843) ikonoklazma adının verilmesine sebep olurken, kelime anlamı itibariyle tasvir kırıcı demektir (Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2008, s. 110-111; Tafsilatlı bilgi için bkz. *Aynı eser*).

5 G. L. SEIDLER, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, (Mete Tuncay), Ankara 1980, s. 31, 41, 59-60, 80-81; Kürşat Demirci, *a.g. madde*, s. 334; İlber Ortaylı, "Ortodoksluk", (Editör Ali Berktaş), *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserler III*, İstanbul 2014, s. 6.

6 G. L. SEIDLER, *a.g.e.*, s. 24; Kürşat Demirci, *a.g. madde*, s. 334; John Haldon, *a.g.e.*, s. 258; İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 7-8.

7 Cyril Mango, *a.g.e.*, s. 9; G. L. SEIDLER, *a.g.e.*, s. 15; John Haldon, *a.g.e.*, s. 160.

8 İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 8.

9 Cyril Mango, *a.g.e.*, s. 298.

10 Işın Demirkent, *a.g. madde*, s. 239.

11 G. L. SEIDLER, *a.g.e.*, s. 66; John Haldon, *a.g.e.*, 262; Halil İnalçık, "Papa II. Pius'un Fâtih'e Mektubu

geldikleri Kudüs toplantısında reddedildi. İstanbul'un fethi öncesinde daha da artan Türk tehlikesi birlik düşüncesini tekrar harekete geçirdiğinden, İmparator XI. Konstantinos da Aralık 1452'de kiliselerin birliğini kabul ederek¹² Ayasofya'da Katolik itikadının kuralları doğrultusunda ayin yaptırınca Patrik II. Athanasios istifa etti. Megadük Notaras da; "İstanbul'da Kardinal külâhu görmektense, Türk sarığı görmeyi tercih ederim" diyerek tavrını açıkça ortaya koyarken¹³, diğer bir ifadeyle genel kanaatin; "Frenk'in ekmeğindense Türk'ün kılıcı evlâdır"¹⁴, olması hiç şüphesiz Konstantinapol'un, İstanbul olma sürecini hızlandırdı. Nitekim Konstantinapol, 1453'te Türkler tarafından fethedildiğinde Mehmed'in cihan imparatorluğu tutkusunun simgesi haline gelmişti. Fatih, yeni başkent İstanbul'u, büyük Roma İmparatorları zamanında olduğu gibi siyasî ve dinî bir merkez haline getirmek istediği için her türlü fedakârlığı ve teşebbüsü göze alırken aynı zamanda Patrikhanenin hiyerarşik teşkilatını, bazı yönlerden devlet düzeninde hâlâ mevcut eksikleri kapatacak bir araç olarak görmekteydi¹⁵. Bundan dolayı Fatih'in, İstanbul Rum Patrikliğini resmen tanıdığı ve yüksek düzeyde onurlandırdığı süreçte¹⁶, Batı Roma kadar olmasa bile eski ihtişamıyla birlikte hem nüfuzu, hem de nüfusu azaldığı açıkça görülen bu kadim şehirde¹⁷ Bizans İmparatorlarının, Ortodoks itikadını hiçe sayarak kiliselerin birleştirilmesinde ısrarı eleştirilmekteydi¹⁸. İstanbul'un fethinden¹⁹ kısa bir süre önce müzmin muhaliflerden Georgios Kurtios Skolarios²⁰ güvenilir ve bilgili bir papaz olduğundan, Pantokrator Manastırı'nda ziyaret edilirdi²¹. I. Athanasios'un istifasıyla boş kalan Patrikliğe²², fetihten sonra Edirne'ye götürülen Skolarios ünü sebebiyle kendisine atfedilen unvanlar arasında Padişah-ı Rum (Romalıların Padişahı)²³ da yer alan ve ismiyle müsemma olarak hareket eden Fatih tarafından arandığı öğrenilince İstanbul'a gönderildi. Fatih'in isteği üzerine Sen Sinod tarafından metropolitlikten Patrikliğe yükseltilen Skolarios'a, 1454'te ihtişamlı bir törenle II. Gennadios adıyla Patriklik bahşedildi²⁴.

(1461): Epistola ad Mahomatem", *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul 2016, s. 172; Christoph Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi İzmir*, İstanbul 1759-1768, (Çev. Türkis Noyan), İstanbul 2013, s. 84.

- 12 John Haldon, *a.g.e.*, s. 269; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1299-1453*, 1, (Çev. Nilüfer Epçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011, s. 610.
- 13 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, (1451-1538)*, 2, (Çev. Nilüfer Epçeli, Çev. Kont. Kemal Beydilli), İstanbul 2005, s. 36.
- 14 İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Balkanlar'da Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi", (Editör Ali Berktaş), *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi Seçme Eserler III*, İstanbul 2014, s. 24.
- 15 Nicolae Jorga, *a.g.e.*, s. 47; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1453-1574*, 2, (Çev. Nilüfer Epçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011, s. 6.
- 16 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s. 54.
- 17 Cyril Mango, *a.g.e.*, s. 97.
- 18 Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1999, s. 81.
- 19 İstanbul'un fethi hakkında geniş bilgi için bkz. Kritovulos, *Târih-i Saltanat-ı Mehmed Hân-ı Sâni*, (Mütercimi: İzmir Mebusu Karolidi), İstanbul 1328, s. 1-114.
- 20 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 167-175; Suraiya Faroqi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul 2010, s. 58; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s. 118, 374; Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e.*, 1, s. 610-611.
- 21 Nicolae Jorga, *a.g.e.*, s. 30.
- 22 Aurel Decei, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikadnâmesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul*, I, Sayı: 1, İstanbul 1953, s. 99-116.
- 23 Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, (Çeviren Kıvanç Tanrıyar), İstanbul 2010, s. 131.
- 24 Kritovulos, *a.g.e.*, s. 94; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 63; İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, İstanbul 2016, s. 137.

Gennadios'un Patrikliğiyle birlikte Patrikhanenin, cemaat mensuplarının; “*vaftizden-takdise, takdisten-defne*” kadar, “*kurum-devlet, kurum-cemaat, kurum-fert*” ilişkileri hususunda hak ya da imtiyazlar²⁵ verildiği ileri sürülmekle²⁶ birlikte bazı tereddütlere rağmen tamamen özerk bir statüye kavuşturulduğu bile iddia edilmektedir²⁷. Hâlbuki kilisenin gücü Bizans'ta, hiçbir zaman Batı Roma'da yani Vatikan'da olduğu gibi gerçekleşmemiştir. Zira kilise mensuplarını XII. Yüzyıldan itibaren Batı'da Vatikan tayin ederken Bizans'ta kilisenin de efendisi imparatordu²⁸. Buna bağlı olarak Bizans İmparatorlarınınca istismar edilen²⁹ ve Papalığın baskı ve saldırılarına uğrayan Patrikhane, yeni dönemde Türk milletinin engin ve Fatih'in hoşgörülü anlayışıyla³⁰ birlikte yürüttüğü siyasetle³¹, devletin adil yönetimi altında kurumsal kimliğine kavuşturularak bir “*Osmanlı Kurumu*” hâline getirilmek istendi³². Fakat Patriklerin hiçbir zaman tam anlamıyla otorite sahibi olmalarına müsaade edilmezken³³ “*görünmeden görünmek*”³⁴ veya “*hissettirmeden tesir etmek*” tarzında uygulamalara bağlı olarak devlet tarafından müsamaha ortamının muhafazasına özen gösterildi. Buna rağmen zaman zaman olduğu gibi Patrikhane tarafından desteklenen³⁵, bazı Rumlar'ın bunu istismar ederek³⁶ İstanbul'a tekrar sahip olma istekleri³⁷, mükemmel bir istihbarat teşkilatına sahip olan Yavuz Sultan Selim zamanında gözden kaçmazken tedbirlere rağmen muhtemel tehlike tamamen ortadan kaldırılabilmiş değildi³⁸.

Mevcut tehlikenin farkında olan ve İslâm Dünyası'nın önderliğine hazırlanan Yavuz³⁹, Şeyhülislam Zembilli Ali Cemali Efendi'ye, Allah indinde; “*bütün dünyayı fethetmenin mi,*

-
- 25 [Gennadios'un zatına ya da Patrikhanenin hükmi şahsiyetine aidiyeti meçhul, muğlak, muallak, müphem ve münakaşalı olan bu imtiyazlar Fatih'in Gennadios'u Patrik olarak görevlendirirken şartların icabı ve devletin bilhassa dâhili emniyeti bakımından zahiren ortaya koyduğu ihtiram ve buna bağlı olarak hakikatte ve pratikte pek de kıymet-i harbiyesi olmayan protokol imtiyazından başka bir şey değildir (İlber Ortaylı, “Ortodoksluk”, *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 21.
- 26 III. Yovakim tarafından Patrikhane meclis-i muhtelit azalarına gizli olarak tebliğ edilen Kânunuevvel 1321/Ocak 1906 tarihli lâyiha: *BOA, TFR. I. M*, nr. 19/1836.
- 27 *Tanin*, 17 Haziran 1909; İsmail Hâmi Danişmend, İstanbul Fethinin Medeni Kıymeti, İstanbul 1953, s. 30-51; Abdülkadir Özcan, “İstanbul'un Fethinin Doğu ve Batı Dünyalarındaki Yankıları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, Isparta 1999, s. 104.
- 28 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 33.
- 29 A. Hamid Ongunsu, “Beşyüzüncü Fetih Yılı Münasebetiyle Bazı Düşünceler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IV, Sayı: 7, İstanbul 1953, s. 9-10.
- 30 Lord Eversley-Sir Valentine Chirol, *Türk İmparatorluğu (1288-1924)*, (Çev. Sedat Demir-Billur Manav Arslan), İstanbul 2014, s. 108-110.
- 31 Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e*, 2, s. 10-11.
- 32 Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman*, İstanbul 1332, s. 54.
- 33 Nicolae Jorga, *a.g.e*, s. 365.
- 34 Selim Deringil, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Simgesel ve Törensiz Doku: “Görünmeden Görünmek”, *Simgeden Millete II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul 2017, s. 53.
- 35 Johann Wilhelm Zinkeisen, *a.g.e*, 2, s. 8-9.
- 36 Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, s. 36.
- 37 Mustafa Nûri, *Netayic ül- Vukuat*, Cild-i Evvel, İstanbul 1327, s. 80-81.
- 38 Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı FATİH YAVUZ KANUNİ*, Ankara 1991, s. 142.
- 39 Şinasi Altundağ, “Selim I”, *İslam Ansiklopedisi*, 10, (MEB), İstanbul 1988, s. 432; (I. Selim'in saltanat mücadelesi hakkında bilgi için bkz., H. Erdem Çıpa, *Yavuz'un Kavgası I. Selim'in Saltanat Mücadelesi*, İstanbul 2013).

mevcut Gayrimüslimleri müslümanlaştırmanın mı daha makbul?” Olduğu sorusuna Zembilli’den, “Gayrimüslimlerin müslümanlaştırılması” cevabını alınca⁴⁰; Rumların İstanbul’a sahip olma hedeflerini de bildiğinden “ya Müslüman olmalarını ya da İstanbul’u terk etmelerini”⁴¹, kiliselerin camiye çevrilmesini ve İslamiyet’i kabul etmeyenlere hayat hakkı tanınmamasını emretti. Veziriazam Piri Mehmet Paşa, gayriihtiyari olarak Gayrimüslimlerin katledilmelerini şifahi de olsa sehven tasvip ve kerhen tasdik etmiş olan Şeyhülislam ile de görüşerek Patriğe, Padişahı ziyaret etmesi için haber gönderdi. Padişah önce reddetmişse de Veziriazam ve Şeyhülislam’ın ıstırhamlarını dikkate alarak kabul etti. Patrik, ziyaretinde özellikle inanç ve ibadet hürriyetleri ile mevcut kiliselerinin camiye dönüştürülmemesi ve ayinlerini gerçekleştirmeleri hususunda Fatih’in verdiği imtiyaz [fermanı/beratı] ve Kur’ân-ı Kerîm’in Gayrimüslimlerle ilgili hükmünü uygun bir dille açıklamaya çabaladı⁴². Zembilli Ali Cemali Efendi de, Yavuz Sultan Selim’e, Patriğin dikkat çektiği “ahd ve emâni” hatırlatarak emirlerinin şer’i sebeplerle uygulanmasının mümkün olmadığını altını çizdi. Bunun üzerine Padişah, imtiyazların yer aldığı iddia edilen belgeyi görmek istediğinde Patrik, bunun bir yangında yok olduğunu söyledi⁴³.

Hammer de söz konusu fermanın[!] yandığını ancak Şeyhülislam ve Veziriazamın, yaşlı iki-üç Yeniçerinin şahitlikleriyle Padişahı ikna ettiklerini kaydetmektedir⁴⁴. Verildiği iddia edilen ferman-berat ve içeriğindeki imtiyazlarla ilgili Yunan, Latin ve Fransız tarih kitapları da kaynak gösterilirken⁴⁵, Tarihçi Phrantes de Patrikhanenin hukukî durumuna dair özerkliğin gerekçesi ve garantisi olduğunu iddia ettiği fermanı bahsetmiştir⁴⁶, Runciman ise Veziriazam ve Şeyhülislam’ın, Padişahı başta İslamî olmak üzere bazı kaygılar gerekçesiyle uyardıklarını vurgulamıştır. Ayrıca Patrik Theoliptos’un, Patrikhanenin hukuk danışmanı Xenakis aracılığıyla irtibat kurduğu ve Fatih’e şehrin anahtarının teslimi törenine katıldıkları ileri sürülen üç yaşlı Yeniçeri, tören dönüşünde Rum ileri gelenlerinin kiliselerinin varlığını devam ettirebilecekleri hususunda Padişahın söz verdiğini söylediklerini duyduklarına dair yemin ettiklerini belirtmiştir⁴⁷.

Devlet, Patrikhaneyi diğer kurumlarından farklı görmediğinden makul ve meşru olmak kaydıyla taleplerine dair her türlü kolaylığı gösterip⁴⁸ dış ilişkiler dâhil her alanda önemli olduğunu hissettiriyordu⁴⁹. Fakat belirlenen hat, belirtilen haliyle haddini bilmez Patrikler tarafından aşılmadıkça müstesna bir müsamaha gösterilirken suiistimal edildiğinde de tekdirlerle dolu gerekli

40 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, (Terc. Mehmed Atâ), (Yay. Mümin Çevik-Erol Kılıç), İstanbul 1990, s. 538.

41 Mustafa Nûri, *Netayic ül- Vukuat*, Cild-i Evvel, s. 80-81.

42 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *a.g.e.*, s. 538.

43 Steven Runciman, *The Great Church in Captivity a Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press, 1992, s. 189.

44 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *a.g.e.*, s. 537-538.

45 Patrikhaneye Fatih Sultan Mehmet’in verdiği iddia edilen sözde imtiyazların bazı tarih kitaplarında belirtildiğinden bahseden ve Hatt-ı Hümayun tasnifi içerisinde yer alan bir belge: *BOA, H. H*, nr. 36478-B, 1250/1834.

46 Steven Runciman, *a.g.e.*, s. 170.

47 *Aynı eser*, s. 189-190.

48 Ahmet Refik [Altınay], *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1988, s. 25, 45.

49 Ahmed Refik [Altınay] “Türkiye’de Katolik Propagandası”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası (TTEM)*, Sayı: 82/5, İstanbul 1340, s. 257.

tedbirler de almıyordu⁵⁰. Mesela İmparatorluk, 1569'da Fransa'ya bazı siyasî mülâhazalarla topraklarındaki Katolikleri himaye etme imtiyazları verdiğinde Fransa ile pek anlaşamayan ve siyasî entrikalar içerisinde bulunan Patrik I. Kirillos'un⁵¹ fazla müdahil olduğu görüldü. Bunun üzerine birkaç defa görevinden uzaklaştırılma ve tekrar tayininden sonra, önce vatana ihanetle itham ve akabinde ispatla 1638'de idam edildi. İdamın akabinde tabii olarak verildiği iddia ve kısmen teamül haline geldiği kabul edilebilecek olan [kadim] imtiyazların tatbiki, Patrikhanenin faaliyetleri ve Patriklerin hareketleri çok daha sıkı bir takibe tabi tutulurken, istismara mani olma hususunda hassasiyetin arttırıldığı hissedilmekteydi⁵².

Buna bağlı olarak kısa bir süre de olsa gözle görülür bir sıkıntı yaşanmazken devleti doğrudan ilgilendiren ve Patrikhaneyi hiç ilgilendirmeyen hususlarda Patrik II. Parthenios'un, her açıdan haddini aşarak Rusya ile irtibatı, halefi İoannikios'un ihbarı üzerine ortaya çıkınca 1651'de idam edildi. Akabinde tedbirlerin artırılarak denetimlerin sıklaştırılması, sıkılaştırılması ve cezaların ağırlaştırılmasına bağlı olarak atılan adımlar çerçevesinde Patriğin de yetki alanı bağlamında; selefının akıbetini dikkate alarak hareket etmek mecburiyetinde olduğunu anladığı kanaati oluşmuştu⁵³. Fakat bir süre sonra bütün ikaz ve alınan tedbirlere rağmen Köprülü Mehmet Paşa döneminde İstanbul'da yağma, talan ve kapkaç olaylarındaki artışın, Yeniçeri kıyafeti giymiş Rumlar tarafından yapıldığı ve kıyafetlerin Patrikhanede saklandığının tespiti⁵⁴ ve Patrik III. Parthenios'un, Eflak Voyvodası'nı isyan için kışkırttığı kendi ifadesiyle kesinleşince 1657'de idam edildi. Aynı zamanda adı geçen imtiyazlarla ilgili istismarlar da dikkate alınarak tedbir amaçlı olarak daha sıkı bir denetim yapılmasına özen gösterildi⁵⁵.

Bilhassa XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ulema sınıfının, ruhban sınıfından ayrı olarak değerlendirilmeye başlanması din görevlilerinin toplum ve devlet nezdindeki etkisinin daha bariz olarak sorgulanma sürecini de beraberinde getirdi. XVII. Yüzyılın sonu ve XVIII. Yüzyılın başlarında İstanbul'da azledilmiş 6 Patriğin bulunması Patrikhanenin itibarının devletin indinde de "yer ile yeksan" olduğunu göstermeye kâfidir⁵⁶. Bu durum uzun süre devam etmesine rağmen Bâbîâli, fazla etkin olmasını istemediği Patrikhanenin dinî nüfuzundan, 1798-1801 Osmanlı-Fransız Savaşı'nda Mısır'daki Rumların devlete desteklerini sağlamak amacıyla Patriğe çağrıda bulunmasını emrederek yararlanmak istedi⁵⁷. Sultan II. Mahmut dönemine gelindiğinde; merkezileşme çabaları

-
- 50 Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II", *Tarih ve Toplum*, VIII, Sayı: 47, İstanbul 1987, s. 17.
- 51 İlber Ortaylı, "Ortodoksluk", *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 28.
- 52 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 4, 1623-1669*, (Çev. Nilüfer Epeçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011, s. 253-257, 261; Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları I", *Tarih ve Toplum*, VIII, Sayı: 46, İstanbul 1987, s. 247; Ahmed Refik [Altınay] "Türkiye'de Katolik Propagandası", *TTEM*, s. 257; Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, (Çev. Volkan Aytar), İstanbul 1996, s. 103.
- 53 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, Ankara 1988, s. 151.
- 54 Münir Sirer, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Asılan Patrikler", *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı: 15, İstanbul 1958, s. 404.
- 55 Aurel Decei, *a.g.m.*, s. 104.
- 56 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1640-1774)*, 4, (Çev. Nilüfer Epeçeli, Çev. Kont. Kemal Beydilli), İstanbul 2005, s. 303.
- 57 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1802-1812*, 7, (Çev. Nilüfer Epeçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011, s. 56.

bağlamında⁵⁸, muhbir kullanmak da dâhil tedbirlerin artırılması⁵⁹ ve V.Grigorios'un⁶⁰ uyarılmasına rağmen Eterya Cemiyeti'ne desteği ve Eflak, Mora isyanlarıyla bağlantısı tespit edildiğinden, azledilerek 22 Nisan 1821'de⁶¹ bazı metropolitlerle birlikte idamı gerçekleştirildi. Bu ortamda hem varlığı ve verildiği şüpheli kadim imtiyazlar, hem de bununla ilgili teamüllerle birlikte temayüller de bir daha istismar edilme ihtimalleri asgariye indirilmek üzere, azami derecede sınırlandırıldı ve tedbir alınarak daha da sıkı bir denetim oluşturuldu⁶². Sürecin devamında Bâbîâli, Patriklerin çözümden ziyade mesele üreten tavırlarından dolayı Patrikhaneyi mümkün olduğunca devre dışı bırakarak cemaatin meselelerini 1836'da Hariciye Nezareti'yle halletme kararı aldı⁶³.

Bâbîâli, fikir ve vicdan hürriyetini her türlü istismardan kurtarmakta kararlıydı⁶⁴. Buna bağlı olarak "Tanzimat-ı Hayriyye ve dönemi, ne inkılap, ne de ıslahat, iki ucun arasında ka'ide-i tadrice dayanan şuurlu bir düzenleme..." olarak kabul edilirken, getirdiği yeniliklerin de hayata geçirilmesi gerekiyordu⁶⁵. Tanzimat Fermanı⁶⁶ ile Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Gayrimüslimlerin hayat ve mülkiyet haklarının dokunulmazlığının sağlanması⁶⁷ ve hukukî durumları daha belirginleştirilmek istendiğinden, uygulanan millet sisteminde⁶⁸ yeni düzenlemelerin yapılma süreci başlatıldı⁶⁹. Artık bu yeni dönemde, tamamen yöneticiye kısmen toprak sahibine bağlılığı ifade eden 'reaya' kavramının yerine, 'tebaa' gibi bütünüyle devlete tâbi, bütün Osmanlıları kapsayacağı ve kavrayacağı düşünülen kavramın öne çıkarılmasına özen gösterildi⁷⁰. Böylelikle fert, kanunlarla koruma altına alınarak tebaa, kısmen de halk kavramı çerçevesinde vatandaşlığa yakın bir çizgiye çekilmeye çalışıldı⁷¹.

İlanında Avrupa etkisi zannedildiğinden de çok olan Tanzimat Fermanı'yla⁷² hukuk devletine doğru önemli yol kat edilirken, İmparatorluk yapısındaki dönüşümün oluşturduğu meselelere dâhili bir çözüm arama kaygısından kaynaklanmış olsa da⁷³ Patrikhane gibi cemaat kurumları biraz daha

-
- 58 Mustafa Nûri, *Netayic ül- Vukuat*, Cild-i Râb'i, s. 98-99; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 468.
- 59 Defterdar'a gönderilen buyruldu: *BOA, Cevdet Z*, nr. 3067, 1238/1821.
- 60 *BOA, H. H*, nr. 36268, 1235/1818; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1988, s. 113.
- 61 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600*, İstanbul 2004, s. 24.
- 62 Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul 1967, s. 55.
- 63 Ali Akyıldız, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993, s. 81-85, 170.
- 64 Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 2012, s. 54.
- 65 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 473-474.
- 66 *Düstur*, I/I, İstanbul 1289, s. 3-6.
- 67 Enver Ziya Karal, *a.g.e*, V, s. 170-190; Şerif Mardin, "Mecellenin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İstanbul 1991, s. 132-133; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Türkçesi: Yavuz Alogan), İstanbul 1994, s. 41; Selim Deringil, *a.g.m*, s. 28.
- 68 Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi' ", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 208-219.
- 69 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 96.
- 70 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 32.
- 71 Eduard Philippe Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat-Devleti-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı-*, (Mütercim: Ali Reşad), İstanbul 1328, s. 39, 53-54; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 418.
- 72 Şerif Mardin, "Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, (Derleyenler Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder), İstanbul 2015, s. 292.
- 73 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 402.

geriye itilerek, fert ve devlet ilişkilerinde doğrudan irtibat öne çıkarılmak istendi⁷⁴. Buna rağmen özel hukuka ilişkin olarak Gayrimüslim cemaatlerin ihtiyaçları hususunda arzulanan birlik ve laik nitelik gerçekleştirilemediğinden, Patrikhanenin denetimi altındaki cemaat mahkemelerinin etkisini azaltmak⁷⁵ ve kamu mahkemelerini daha cazip hale getirmenin gereği hissedildi. Buna bağlı olarak Patrikhanenin salahiyet alanlarından biri de daraltılmış olacaktı. Böylece bu hususta Patrikhaneye irtibatı kesilen tebaanın devlete meylini artırmak amacıyla bütün memurlar, fark gözetmeksizin tebaaya eşit muamelede daha hassas davranılmasına dair uyarıldı⁷⁶. Bâbiâli kamu kurumlarındaki hassasiyetine bağlı olarak Ortodoks cemaatin istismar edilmesini asgariye indirmek amacıyla metropolitliklerin ıslahına dair Patrikhanede bir meclis teşkili için ferman da çıkartmıştır⁷⁷. Devamlı bir şekilde kamu yararını gözeterek hareket etmeye özen gösteren Bâbiâli, 1854'de toplanan Meclis-i Umumiye, diğer kurumlarındaki memurlarından ayırmak istemediği Patriği de davet etti. Bu toplantıda, yapılan düzenlemeler gerekli hızda, tarzda ve yeterince uygulanmadığından⁷⁸, yargılama yetkilerinin de devredildiği bir ıslahat meclisinin (Meclis-i Tanzimat) oluşturulması kararlaştırıldı⁷⁹ ve özellikle bu süreçte rüşvet yasağına dair duyarlılığa dikkat çekildiği halde bir süre sonra VI. Anthimos, rüşvet aldığı gerekçesiyle Patriklikten azledildi⁸⁰.

İlan sebepleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun 1856'da Paris Konferansı'na katılımının sağlanmasının da yatmasına rağmen⁸¹, Türk Kamu Hukuku'nda büyük bir merhale olan Islahat Fermanı'nda⁸², Gayrimüslimlerin lehine olmak üzere Tanzimat Fermanı'ndan çok daha ileri düzeyde kurumsal imtiyazları aşan, ferdin önemsendiği ve öne çıkarıldığı hususlara⁸³ yer verilmeye

74 Eduard Philippe Engelhardt, *a.g.e.*, s. 37.

75 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 413.

76 Rumeli'de bulunan memurlara gönderilen 21 Recep 1265/12 Haziran 1849 tarihli şukka: *BOA, A. MKT. MHM*, nr. 14/33.

77 İlber Ortaylı, "Ortodoksluk", *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 22.

78 Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 187.

79 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 418.

80 1272/1855 tarihli irade: *BOA, İrade-M. M.*, nr. 147.

81 E. Engelhardt, *a.g.e.*, s. 123; Şerif Mardin, "Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İstanbul 1991, s. 135.

82 Ahmed Bedevî Kuran, *a.g.e.*, s. 558.

83 Bunu Ortodokslar açısından şu şekilde özetlemek mümkündür; İstanbul'un fethiyle birlikte bahsedildiği ileri sürülen imtiyazlar, Bâbiâli'nin bilgisi dâhilinde Patrikhanede oluşturulacak meclislerde tekrar düzenlenecek. Patrik, seçim ve atama yöntemi tekrar gözden geçirilecek, Devlete sadakat yemini ederek ömür boyu görevinde kalabilecek. Cemaat işleri laik ve ruhanilerden oluşan karma meclisçe gerçekleştirilecek. Cemaatin Patrikhaneye yapmakla sorumlu tutulduğu hibe ve aidatlar kesinlikle kaldırılacak ve karşılığında Patrik belirli bir maaşa bağlanacak. Patrikhaneye bağlı kilise, mektep ve hastanelerin asıllarına sadık kalınarak tamir, imar ve yenilerinin inşalarına da izin verilecek. Ortodokslar da ehliyet ve liyakatlerine göre Devletin bütün kurumları ve kademelerinde çalışabilecekler. Gerekli şartlara sahip her Ortodoks, askerî ve mülkî bütün mekteplerde okuyabilecek. Ayrıca Patrikhane, eğitim, sanat ve sanayi ile ilgili mektepler açabilecek, bütün ticaret ve cinayet davaları [üyeleri Müslim ve Gayrimüslimlerden oluşan karma mahkemelerde görülecek, (İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 425)]. Gayrimüslimler arasında özel hukuku ilgilendiren davalara tarafların isteği doğrultusunda Patrikhanede bakılabilecek. Gayrimüslimler askerlik mükellefiyetlerini bedelli de yapabilecekler, vilayet ve sancak meclislerinde Müslim ve Gayrimüslim azaların seçimlerinin daha düzenli olabilmesi için nizamnâmelerde gerekli değişiklikler yapılacaktır (*Düstur*, I/I, s. 7-15; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, V, Ankara 1988, s. 258-264; ; İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine", *Osmanlı ...*, s. 143).

özen gösterildi⁸⁴. Tanzimat ve Islahat Fermanlarında belirtilenlerden bazıları daha önce de teamül halindeyken, fermanlarla resmîyet kazandırılması, birçok istismar ve eksikliği kaldırarak, meselelerin halledileceği ümidiyle, Gayrimüslimlerin çoğu tarafından olumlu karşılandı. Fakat özellikle üst düzey ruhaniler, Islahat Fermanı ile mevcut millet sisteminde esaslı bir tanzim, tasnif ve tertip yapılacağı hissettirildiği⁸⁵ için cemaatle ilgili yetkileri sınırlandırılacağından etkileri azalacağı, maddî ve manevî çıkarları da tehlikeye düşeceğinden fermana karşı olumsuz bir tavır takındılar⁸⁶. Lakin Patrikhanenin ileri sürdüğü kadim imtiyazlarına bağlı yetki ve bunun etki alanındaki somut aşınma ve kendileri açısından aşılarak, bir daha geriye döndürme imkânı bulamadıkları sürecin kırılma noktalarından biri de Yunanistan'ı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılığa götüren isyanlar ve bağımsızlığıyla birlikte Fener Patrikhanesi'nden kopan Atina Kilise'nin ortaya çıkışının olduğu tarihi bir hakikattir⁸⁷.

Asıl amacı bütün tebaayı keyfilikten korumak olan Tanzimat Fermanı'ndan⁸⁸ tedirginlik duyan ruhban sınıfı⁸⁹, Islahat Fermanı'nın ilanını kendi açılarından tehlikeli gördüklerinden, Tanzimat'a "*rahmet okutmasından*" kaygılandılar. Bunun sebeplerinden biri Islahat Fermanı hükümlerinin çoğunun doğrudan Gayrimüslimlerle ilgili⁹⁰ ve bilhassa Patrikhanenin gayrimeşru faaliyetlerini gizlemek için istismar ettiği güya kadim imtiyazlarında da ihtiyaçlara uygun olarak düzenleme yapılmaya başlanmasıyla birlikte, cemaat işlerinin başta Patrikler olmak üzere, kendilerinin keyfiliklerinden arındırılarak, ruhanî olmayanların etkilerinin arttırılmasıydı⁹¹. Diğer bir ifadeyle laikleşme emareleri ruhbanın, sadece mensubu buldukları devlete karşı faaliyetlerini değil, kiliselerin topladığı bazı vergileri ve haraca dönüştürülmüş harçları kaldırmak da dâhil olmak üzere⁹², cemaat mensupları üzerindeki istismar alanlarını kısıtlayacağından, kaygı ve korkuları daha karmaşık hâl alırken, memnuniyetsizlikleri de had safhaya geldi⁹³.

Fakat her hâlükârda özellikle Rum Ortodoks Ruhban rahatsızlıklarını rahat bir şekilde dile getirmekteydi. İzmit (Nikomidia) Metropoliti, fermanın ilanından hemen sonra atlas bir keseye koyulur koyulmaz kendini tutamayarak, ya da kasten "*aba altından sopa göstermek*" amacıyla; "*bir daha bu keseden çıkmamasını Cenâb-ı Hak'tan temenni edelim*" diyerek memnuniyetsizliğini ortaya koydu⁹⁴. Patrik ise tepkide tereddütlerle birlikte, aldığı talimatla Islahat Fermanı'nı kiliselerde

84 E. Engelhardt, *a.g.e*, Enver Ziya Karal, *a.g.e*, V, s. 248-252.124; Şerif Mardin, "*Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar*", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 135-136.

85 Bilal Eryılmaz, *a.g.e*, s. 111-114.

86 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 212.

87 İlber Ortaylı, "Ortodoksluk", *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 29.

88 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı) Ankara 1993, s. 133.

89 Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 344-345.

90 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, s. 163.

91 A. Cevad Eren, "*Tanzimat*", *İslam Ansiklopedisi*, 11, (MEB), İstanbul 1988, s. 742-743; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996, s. 56.

92 A. Cevad Eren, *a.g. madde*, s. 742; İlber Ortaylı, "Ortodoksluk", *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 26.

93 Cevdet Paşa, *Tezâkir* (1-12), (Yay. Cavid Baysun) Ankara 1991, s. 68; Enver Ziya Karal, *a.g.e*, V, Ankara 1988, s. 10-11; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 412-413, 462.

94 Eduard Philippe Engelhardt, *a.g.e*, s. 125; E. Z. Karal, *a.g.e*, VI, s. 11. E. Z. Karal, benzer sözlerin; "*İnşallah bir daha bu keseden dışarı çıkmaz*" biçiminde, Tanzimat Fermanı ilân edildiği zaman Rum Patriğinin de (E.Z. Karal, *a.g.e*, V, s. 187) sarf ettiğini belirtmiştir. İ.Hâmi Danişmend de E. Engelhardt'ı

ilan etmişse de Sen Sinod üyeleri buna karşı çıktılar⁹⁵. Patrikhaneye mensup ruhanilerin pervasız tepkilerinin temel sebebi; bütün Gayrimüslim Ruhaneler arasında Ortodoks Rum Patriği ve bağlı ruhaniler teamül ve temayül olarak, diğerlerine göre devlet nezdinde daha itibarlı, yani “eşitler arasında birinci” sayıldıklarından⁹⁶, fermanının ilanıyla bu özel korunma ve konumlarını kaybetme korku ve kaygılarıydı⁹⁷.

Nitekim Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Rum Ruhban bilhassa taşrada protokol ayrıcalığını kaybetmeye başlamıştı. Çünkü artık nüfus yoğunluğundan hareketle yapılan düzenlemelere bağlı olarak bazı yerlerde mutad uygulamanın dışına çıkılarak, sayısı fazla olan cemaatin temsilcilerine protokolda öncelik tanınmaktaydı⁹⁸. Ortodoks ruhanilerin muhalif ve siyasî faaliyetleri Bâbîâli'yi, tedbirler almaya mecbur bırakıyordu⁹⁹. Patrikhanenin dinî, idarî ve hukukî yetkileri tam olarak birbirinden ayrılmadığından Patrikler, Ortodoksların dünyevî ve özellikle medenî hayatlarına kolaylıkla müdahale ettiklerinden, kötüye kullanıyorlardı¹⁰⁰. Buna bağlı olarak Patrikhanenin gücü azalırca, Avrupa Devletleri'nin de Osmanlı İmparatorluğu'na hem Gayrimüslimleri, hem de Gayrimüslim dinî kurumların taleplerini gerekçe göstererek gerçekleştirdiği müdahalelerin önüne geçilebileceği kanaatiyle reformlar hayata geçirilmeye çalışılmaktaydı¹⁰¹. Bu amaçla İslahat Fermanı'nın daha iyi uygulanabilmesi için Patrikhanede özel olarak oluşturulan geçici komisyonlardan da beklenen verim alınamadığından¹⁰², tecrübeleriyle birlikte verimliliğinin de artacağı düşüncesiyle meclis ve komisyonlardaki azaların görev süreleri uzatıldı¹⁰³. Ayrıca Patrikhane fermana bağlı olarak hareket sahasının sığlaşmasını sindiremeye de sinsice gizleme çabasından vazgeçerek ıslahatların uygulanmasını desteklemeleri ve dış müdahalelere fırsat verecek durumlara tevessül etmemeleri ümidiyle eski Patrikler de maaşa bağlandı¹⁰⁴.

Ferman ile Ortodoksların idarî yapısında da düzenleme yapılacağından, ruhanilerin baskısından bıkan cemaat, mümkün olduğu kadar etkilerinin azaltılmasını istemekteydi¹⁰⁵. Cemaatin bu beklenti ve talebiyle eli daha da güçlenen Bâbîâli, Patrikhanenin idarî ıslahı ve istismarlarını engellemek amacıyla var olduğu iddia edilen eski imtiyazlar ve bundan kaynaklanan teamül ve temayüllerle

kaynak göstererek mezkûr sözlerin İslahat Fermanı'nın ilânı sırasında sarf edildiğini ifade etmiştir (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s. 176). Roderic H. Davison ise E. Z. Karal'ın bu iddiasının yanlışlığına dikkat çekmiştir (Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, I, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul 1997, s. 94).

95 E. Engelhardt, *a.g.e.*, s. 130.

96 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 68; İlber Ortaylı, “Ortodoksluk”, *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 28-29.

97 Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 74.

98 İlber Ortaylı, “Ortodoksluk”, *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 29.

99 Niyazi Berkes, “Türk Devleti ve Hristiyanlık Dünyası”, *Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri*, (Yay. Vecdi Akyüz), İstanbul 1999, s. 206.

100 E. Engelhardt, *a.g.e.*, s. 119-122.

101 Foti Benlisoy/Stefo Benlisoy, “Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce I Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul 2009, s. 369. (367-376).

102 Meclis-i Mahsus-i Muvakkatenin teşkilini ve görevlerini bildiren 8 Rebiyülevvel 1247/27 Ekim 1857 tarihli tâlimat: *BOA, İrade-H*, nr. 7850.

103 11 Rebiyülevvel 1274/19 Ekim 1858 tarihli irade: *BOA, İrade-M. M*, nr. 451.

104 4 Cemaziyelevvel 1275/10 Aralık 1858 tarihli irade: *BOA, İrade-H*, nr. 9156.

105 İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 73.

birlikte Ortodoksların sıkıntılarını dikkate alarak, 1862 [1865] yılında Rum Patriği Nizamatı'nı hazırlattı¹⁰⁶. Bununla laik Ortodokslar özellikle etkili hâle getirilmek istendiğinden, aynı nizamata ile salâhiyetleri sınırlandırılan Rum Ruhban hiç memnun olmadı¹⁰⁷. Bâbîâli, Patrikhanenin gâspını iddia ettiği imtiyazlarını ferman ve bağlı nizamnamelere uygun olarak sınırlamakta kararlı olduğu kadar¹⁰⁸, Ortodoksları incitmemek için mümkün olduğunca hassas ve hoşgörülüydü. Bunlara kamu hizmeti, Patrikhanenin baskısından uzak ve hür iradeleriyle seçtikleri laik üyeler aracılığıyla verdirilmek istenmekteydi. Bunun gerçekleşmesi için 1864'te hazırlanan Vilâyet Nizamnamesinde gerekli şartları taşıyan bütün Gayrimüslimlerin, idarî yapıda, köylerden vilayetlere kadar her birim ve kademede temsilcilerini seçebilecekleri ve görev alabilecekleri belirtildi¹⁰⁹.

Islahat Fermanı'na bağlı tedbirlerle birlikte taahhüt edilenlerin uygulanması amacıyla, 1868'de laikleşmeyi temsil eden ve bir temyiz mahkemesi özelliği taşıyan¹¹⁰ Divân-ı Ahkâm-ı Adliye oluşturuldu¹¹¹. İlgili davalara burada bakılmasının cemaatte uyandırdığı memnuniyetten, Patrikhane itibar kaybı kaygısıyla rahatsız olduğundan Bâbîâli ile birlikte hareket etmektense savsaklamayı tercih etti. Ancak yapılan bütün düzenlemeler ilân edilen fermanların tabii sonucuydu. Bâbîâli ile Patrikhane anlaşmazlığı, Patrikhanenin ölen ruhbanın mirasına el koymaya devam etme talebinde ısrarıyla had safhaya ulaştı. Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin yetkilerini ileri sürerek talebi reddeden Bâbîâli, Patrikhaneye vârisiz ölenlerin mirasını alabileceğini, aksi takdirde mümkün olamayacağını bildirdi¹¹².

Bâbîâli, bütün iç ve dış baskılara rağmen hukuk birliğinin oluşturulmasında kararlıydı. Çünkü çok hukukluluk değişen şartlarda devletin bekasını tehlikeye soktuğundan tedirginlik artmaktaydı. Millet sisteminde itikadî ya da millî benliklerini koruyan cemaatler, Fransız İhtilali'yle başlayan milliyetçiliğin etkisiyle hızla milletleşme sürecine girdiler¹¹³. Bu süreç cemaatleri, itikadî olmaktan ziyade millî mecrada etkilemeye ve “*millî devlet*” olma yolunda mesafe kat etmeye sevk etti. Hâlbuki Bâbîâli, Osmanlı tabiiyetindekilerin beraberliği ve ülkenin bütünlüğü hususunda hassasiyetle dururken, mevcut unsurları, “*Tebaa-i Devlet-i Osmaniye*” yani “*Osmanlı Tebaası*” kavramıyla bir arada tutmak amacıyla 19 Şubat 1869'da “*Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesini*” yürürlüğe koydu¹¹⁴. Patrikhanenin yetki ve etki alanının daralmaması ve ferdin öne çıkarılmaması hususunda

106 Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 148; Nizâmat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Düstur*, I/II, Matbaa-i Âmire, 1289, s. 902-937; İlber Ortaylı, “*Ortodoksluk*”, *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 23.

107 Davison, *a.g.e.*, s. 137.

108 Foti Benlisoy/Stefo Benlisoy, *a.g.m.*, s. 370.

109 *Düstur*, I/I, s. 608-624; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VII, s. 153-154. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 497, 503.

110 Şerif Mardin, “*Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar*”, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 139.

111 Recai Galip Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, I, İstanbul 1977, s. 78-79; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 145; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 419.

112 Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 172.

113 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 135, 452; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 114.

114 *Düstur*, I/I, s. 16-18; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VII, s. 174-177.

hiçbir fırsatı kaçırmayan Patrik, Bulgarların dinî bağımsızlıklarından¹¹⁵, duyduğu tedirginlikle¹¹⁶, Eksarhlık Fermanı'nın itikadî açıdan sakıncasını gerekçe göstererek, kararın ekümenik¹¹⁷ konsilde alınması için toplanmasına dair izin talep ederken, verilmezse istifa tehdidinde bulundu. Padişah da Patriğe, devletin tarihinde böyle bir konsilin toplanmasının örneğine rastlanmadığı gerekçesiyle olumsuz cevap verdi ve sağlık sebeplerini ileri sürerek istifasının daha uygun olacağını bildirdi¹¹⁸. Azledileceğini anlayan Patriğin istifasıyla, yerine VI. Anthimos Eylül 1871'de üçüncü defa Patrik tayin edildi¹¹⁹.

İlanına kadar yapılan bütün liberal reformlarla birlikte zirveye ulaşan ve ilk Osmanlı Anayasası'nın oluşturulduğu I. Meşrutiyet¹²⁰, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında da bahsedilen kişi masuniyeti, masumiyeti ve hürriyeti üzerinde hassasiyetle duruldu. Buna bağlı olarak, dinî sınıflandırmayı çağırıştıran “*millet-i mahkûme*” ve “*millet-i hâkime*” gibi kavramlar, kamu idaresiyle ilgili ifadeler arasından çıkartılarak, yerlerine herkesi kapsayacak ve kavrayacak bir kavram arandı. Bu da daha önce bir hayat tarzı ve toplum düzeni olan “*Osmanlılığın*”/“*Osmanlılık*”ın¹²¹ yerine restore edilmiş hali olarak tanımlanabilecek¹²² ve İmparatorluğun parçalanmasının ilk işaretlerine cevap verebilmek ve devleti modernleştirebilmek amacıyla şekillendirilen, ortak vatandaşlık düşüncesine denk düşen bir ideoloji olarak “*Osmanlılık*” diğer bir ifadeyle yaygın olarak kullanılan haliyle “*Osmanlıcılık*” idi¹²³. Osmanlıcılık anlayışı kısa süren parlamenter dönemde Rum Mebuslarca da desteklendi¹²⁴. Böylelikle bütün tebaadan derlenen Osmanlılık şuruyla hareket eden, sadece kendi topluluklarıyla değil, devletin ve bütün toplumun yönetiminde yer bulabilen ve rol alabilen bir seçkinler grubu oluşturulmak istendi¹²⁵. Bu amaçla bir İslam ülkesinde hem anayasa ve hem de laik devlet düzeninin temellerini hazırlayan aynı nitelikte ilk metin olan Kanun-ı Esasi'yle¹²⁶, herkesin eşit hak, yetki ve sorumluluk sahibi olduğu ilan edildi¹²⁷.

115 Ahmed Refik, [Altınay], “Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, *TTEM*, Sayı: 85/5, İstanbul 1341, s. 73-84; Ayrıntılı bilgi için bkz., Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul 1996.

116 Edward Driault, Şark Meselesi, (Mütercim: Nâzif), İstanbul 1328, s. 278-279.

117 Ortodoks dünyası açısından, Ortodoks kiliseler sıralamasında birinciliği ifade eder (Yorgo Benlisoy-Elçin Macar, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996, s. 153), denilse de adı geçen dünyada bu husus hakkında ihtilaflar mevcuttur. Zira Atina Başpiskoposluğu ve Moskova Patrikliği Fener Patrikhanesi ile ekümeniklik hakkında aynı görüşte değildirler. “Ekümenik Patriklik” kavramı “Cihan Patrikliği” olarak da telakki edilse veya Fener Patrikhanesi tarafından ettirilme istense de ki; bütün Ortodokslar Fener Patrikhanesine tamamen tâbi olmayı kabul etmemişlerdir, (İlber Ortaylı, “Ortodoksluk”, *Osmanlı'da Milletler ve ...*, s. 5-6), zaten tartışmalı olan bu hukukî durum Lozan Antlaşması ile tamamen ortadan kaldırılmıştır.

118 D. Kosev, H. Hristo, D. Augelov, *Kraute İstoriye na Bulgariya*, Sofya 1962, s. 125.

119 25 Rebiyülevvel 1288/14 Haziran 1871 tarihli irade: *BOA*, İrâde M. M, nr. 1693.

120 Halil İnalçık, “Batılılaşma ve Laikleşmenin Tarihi Kökenleri”, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul 2016, s. 141; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 10.

121 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 2008, s. 280.

122 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 423.

123 François Georgeon, “Ahmet Mithat'a Göre Ekonomi-Politik”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 2006, s. 154; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 55.

124 Foti Benlisoy/Stefo Benlisoy, *a.g.m.*, s. 371.

125 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 412-413, 509.

126 İlber Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Osmanlı ...*, s. 144.

127 Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985, s. 47-48; Hüseyin Nail Kubalı,

Buna rağmen, Avrupa Devletleri'nin, kapitülasyonlardan hareketle müdahalelerine¹²⁸ engel olamayan ve cemaatler üzerinde tam denetimini sağlayarak ve sağlamlaştırarak devam ettirmek isteyen Bâbîâli, 10 yıllık bir çalışma sonunda, 1876/1878 yılında Mecelle'yi¹²⁹ hazırlatarak, hukuk birliğine dair çok önemli bir yol aldı¹³⁰. Mecellede de ferdin önemsenerik öne çıkarılmasından ve dinî kurumların ötelenmesinden dolayı tahakkümlerine hâle geleceğinden emin olan Patrikhane, buna da karşı çıktı. Bâbîâli ise hukuk birliğiyle tebaasını tam anlamıyla “Osmanlı Tebaası” kavramıyla bütünleştirmek ve kuvvetlendirmekte kararlıydı¹³¹. Bunun uygulanabilmesi için yapılan düzenlemelerle Patrikhane işleriyle, kısmen de olsa¹³² 20 Mayıs 1879'de Mezâhip Kalemî Müdürlüğü'nün işigali kararlaştırıldı¹³³.

Adliye ve Mezâhip Nezareti, ruhban ve laik cemaat mensupları arasında bir dava söz konusu olduğunda ruhanileri açıkça koruyan kilise mahkemelerinin yetkilerini laik tarafın mağdur olmaması için 1882'de açıklanan iradeye dayanarak kamu mahkemelerine bıraktı. Aynı usulün 4 Nisan 1883'te miras davalarına da uygulanması kararlaştırılarak, Patrikhanenin devreden çıkarılma süreci devam ettirilmek istendi¹³⁴. Bu durum Osmanlı hukukundaki değişikliklerin tabii sonucu olarak bütün tebaayı, diğer cemaatleri ve bağlı buldukları kurumları içerdği halde Patrikhane¹³⁵, sadece kendilerine uygulanyormuş algısı oluşturmak ümidiyle şiddetle karşı çıkarak Adliye Teşkilatı'nı devre dışı bırakmayı hedeflediğinden Patrik başkanlığında bir mahkeme ve muhakeme teklifinde bulundu¹³⁶. Bâbîâli de teklifi, böyle bir uygulamanın ıslahatlara bağlı olarak gelinen bu noktada, asli görevlerinin başında, adaletin tesis ve tecellisini gerçekleştirmek olan devletin, varlık sebebiyle bağdaşmayacağı ve devleti sorgulamaya açacağı gerekçesiyle reddetti¹³⁷.

Devletin tavizsiz tavrına, Patrikhane zaman zaman Patriklerin istifa tehdidiyle karşı koymaya gayret etmekteydi. Bâbîâli ile anlaşamayan III. Yovakim de imtiyazların iadesinde geri adım attırmak amacıyla istifa etti¹³⁸. Yeni Patrik IV. Yovakim'e Şubat 1884'te teamül ve kurallara uymak kaydıyla mevcut temayül göz önünde bulundurularak hâlihazırdaki imtiyazlarının

“Kânûn-ı Esâsî”, *İslam Ansiklopedisi*, 6, (MEB), İstanbul 1988, s. 171; Ahmed Bedevî Kuran, *a.g.e.*, s. 682; Florian Riedler, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet Siyasi Kültür ve Komplolar*, (Çeviri Azize F. Çakır), İstanbul 2012, s. 100.

128 Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 53.

129 Mecelle hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Âkif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, *TDVİA*, 28, Ankara 2003, s. 231-235.

130 Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Yay. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 206; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VII, s. 173-174; ; İlber Ortaylı, “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Osmanlı ...*, s. 141.

131 Sadrazamın 10 Rebiyülahir 1308/23 Kasım 1890 tarihli takriri: *BOA, Y. A. RES*, nr. 53/5.

132 Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)*, (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994, s. 152.

133 *Düstur*, I/IV, İstanbul 1289, s. 17.

134 Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 172.

135 Coşkun Üçok, “Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi”, Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara 1986, s. 191; Foti Benlisoy/Stefo Benlisoy, *a.g.m.*, s. 370.

136 Sadrazam Said Paşa, *Anıları*, (Yay. Şemsettin Kutlu) İstanbul 1977, s. 60-61.

137 Adliye ve Mezâhip Nezareti'nden 26 Cemaziyelevvel 1301/24 Mart 1884 tarihinde Rum Patrikliğine gönderilen tezkire sureti: *BOA, Y. A. HUS*, nr. 177/63.

138 Patrik Yovakim tarafından 29 Kânunuevvel 1299/10 Ocak 1884 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilen tezkire: *BOA, Y.A. RES*, nr. 22/40.

yenilendiği bildirildi¹³⁹. Bunu fırsat bilen Patrikhane, kendi mezhebî hukukunu uygulamaya kalktı ve Hükûmet Mahkemeleri ile Cemaat Mahkemeleri'nin yetki ve sorumlulukları çakıştığından yine tartışma başladı. Cevdet Paşa'nın 1888'de Adliye ve Mezâhip Nazırlığına tekrar tayiniyle, üzerindeki denetim daha da artan Patrikhane, tepki olarak¹⁴⁰, Rum Mekteplerinde Yunan Müdürler görevlendirerek aleyhte propagandayı yoğunlaştırdı¹⁴¹. Bâbîâli de Rum Mekteplerinde tam bir denetim amacıyla 1869 Maarif Kanunu'ndan hareketle¹⁴², bilgisi dışında her hangi bir şey yapılmaması hususunda Patrikhaneyi uyardı. Bununla yetinmeyen Bâbîâli, misilleme olarak dinî anlamda da hareket alanını daraltmak amacıyla Bulgar Metropolitlerine verilen yeni beratlarla Patrikhaneye görüşünü sormayarak hiyerarşik olarak idarî yapıda ve Ortodoksların nazarında etkisini azaltmak istedi¹⁴³.

Bütün bunları imtiyazlarının gaspı olarak değerlendiren Patrik, bundan vazgeçilmediği takdirde Avrupa Devletleri'ni harekete geçireceği ve gerekirse meclis azalarıyla birlikte istifa edeceği tehdidiyle de¹⁴⁴ sonuç alamayınca, bazı kiliseleri kapattırarak, sorumluluğu da Bâbîâli'ye yükleyerek devleti zor durumda bırakmak istedi¹⁴⁵. Patrikhanenin, devletin bir kurumu olduğunu dikkate almadan yabancı devletlerle işbirliğini sürdürmesi, Bâbîâli'yi yeni düzenlemelere devam etmeye mecbur bırakmaktaydı. Buna bağlı olarak ilan edilen fermanlar, tertip edilen nizamnâmeler ve en son hazırlanan anayasa ile alınacak tedbirlerin önü açılarak meşru bir zemine oturtulma çabasıdan, aralarında azımsanmayacak sayıda Rum'un da olduğu Ortodoksların çoğu memnundular. Çünkü bu sayede Patrikhanenin kendi üzerlerindeki her türlü istismar ve sömürüsüne kısmen engel olunabiliyordu. Patrikhane, cemaat mensubu fertler lehine yapılan düzenlemelere karşı çıkararak ve kadim imtiyazlarının kaldırıldığını ileri sürerek, Bâbîâli'ye karşı tavır almaya ve kamuoyu oluşturmaya devam etti. Bâbîâli de söz konusu imtiyazların amacına uygun bir şekilde Patrikhane tarafından, ya kullanılmadığını ya da verildiğini ispat eden bir belgenin bulunmadığını, olsa dahi kanunlara aykırı olmamak kaydıyla düzenlemeler yapıldığını ve yapılabileceğini ileri sürdü. Buna rağmen Patrikhane, verildiğini iddia ettiği imtiyazlarını ispat edemediğinden zor durumda kaldığı halde, gelenekten medet umarak cemaat üzerindeki nüfuzunun sarsılmaması için çabalamaktaydı¹⁴⁶.

Bu amaçla Patrik III. Yovakim, ikinci defa atandığı Patrikhanede, Karma Meclisi (Meclis-i Muhtelit) üyeleriyle Kânunuevvel 1321/Ocak 1906'da yaptığı gizli bir istişare toplantısında, verdiği bilgilerde; Fatih Sultan Mehmet'in, Patrikhaneye ya da Patriğe bahşettiği ileri sürülen ve ispat

139 *Düstur*, I/II, s. 29-32.

140 Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 174.

141 Sadrazam'ın Taksim'de açılan Rum Mektebi hakkındaki 29 Mart 1303/12 Mart 1888 tarihli tavrı: *BOA, Y. A. HUS*, nr. 201/65.

142 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, (Gül Çağalı Güven), İstanbul 2020, s. 119.

143 Sadareten 26 Teşrinievvel 1306/7 Kasım 1890 tarihinde Ereğli Metropolitliğine gönderilen tahrirat: *BOA, Y. A. HUS*, nr. 240/89.

144 Başkitâbet Dairesi'nden 26 Ağustos 1306/7 Eylül 1890 tarihinde Patrikhaneye gönderilen irade: *BOA, İrade D*, nr. 93354.

145 *Kâmil Paşa'nın Anıları*, (Yay. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991, s. 297.

146 Athanasia Anagnostopulu, "*Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim*", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Editör: Pinnelopi Stathis), (Çev. Foti ve Stefo Benlisoy), İstanbul 1999, s. 13.

edilemediğinden, iddiadan öteye geçemeyen imtiyazlarla ilgili var olan tereddütlerini paylaştı. Aynı toplantıda Patrik III. Yovakim, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Patriği olan Patrik II. Gennadios'a, imtiyazlarla ilgili verilen ya da verildiği iddia edilen belgenin, verilip verilmediği hususunda kesin kayıt olmadığından, şayet verilmişse dahi söz konusu vesikanın muhtemelen ferman değil, berat olma ihtimalinin yüksek olduğuna dikkat çekti. Yovakim, Bâbîâli tarafından farklı kayıtlardan hareketle 1880'de hazırlandığını belirttiği bilgilerin kaynağı olarak kabul edilebilecek beratlarla, kendilerinde mevcut olan nüshaların çok farklı olduğuna işaret ederken, ferman değil, Patriklik beratıyla¹⁴⁷ bazı imtiyazlardan bahsetmiştir. Patrik, imtiyazların ve buna bağlı yetkilerin Fatih tarafından sözlü olarak mı, yoksa yazılı bir şekilde mi, hatta bu bahşedildiği iddia edilenlerin şahsa özel, yâni sadece Gennadios'a mı? Yoksa kuruma mı? Yani Patrikhaneye mi ait olduğu ve diğer bir ifadeyle Gennadios'un haleflerini de kapsayıp, kapsamadığını, eğer kapsıyorsa ne şekilde ve ne derecede kapsadığı hususunda kesin bir söz söylemenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Patrik, bütün bu tereddütlerine rağmen, şimdiye kadar Patrikhanenin imtiyazlarıyla ilgili doğrudan her hangi bir itiraz olmadığından dolayı, mevcut halin korunmasının gereğine dikkat çekerek Meclis-i Muhtelit üyelerinin endişelerini gidermeye gayret etmiştir¹⁴⁸.

Patrikhane, mensubu bulunduğu devletin bir kurumuna uymayan faaliyetlerini her zaman olduğu gibi katbekat devam ettirdiğinden, Bâbîâli'nin rahatsızlığı da aynı derecede artıyor ve bunları önlemeye yönelik tedbirleri almaya gayret ediyordu. Bâbîâli açısından Meşrutiyet hükümlerinin tekrar uygulamaya konulmasıyla, diğer bir ifadeyle laikleşme yönünden bir geçiş dönemi olarak da adlandırılabilir II. Meşrutiyet'in ilânının¹⁴⁹ kamuoyunda beklentileri yükseltmesi önemli bir zemin ve gerekçe oluşturmaktaydı. Bunu da dikkate alan Bâbîâli, ortamın gerilmesine fırsat vermeden, Meşrutiyet'ten beklenenler bağlamında gayet meşru olarak tebaanın eşitliği ilkesi gereğince Patriğe, sürekli olarak sahip olduğunu iddia ettiği idarî ve hukukî yetkilerini, istismarda ısrar ve inat etmekten vazgeçmesi uyarısına devam etti. Hiç tereddüt etmeden, haddini aşarak karşılık vermekte gecikmeyen Patriğin, Meşrutiyet'e mugayir olarak kadim imtiyazlarından hiçbir zaman vazgeçmeyeceğini belirtmesiyle oluşan restleşme ortamı üzerine Bâbîâli'nin, Patriğin sadece dinî bir önder olduğunu, siyasî salahiyetlerinin olmadığını bildirmesi üzerine her iki taraf tamamen karşı karşıya geldiler. Gerginliği azaltmak isteyen ve iktidarda etkili olan İttihat ve Terakki, yaşanan olumsuzluklardan ibret alınmasını ve Patriğin sadece dinî hayat ile ilgilenmesini tavsiye ederek samimi bir şekilde “*siyasete karışmak yok*” ifadesiyle¹⁵⁰, özellikle Patrik ve ruhbanı uyarırken, bunların istismarına karşı Rumları da sağduyuya davet etti¹⁵¹.

Hükümetin ve hükümet yanlılarının olumlu yaklaşımları ve uyarılarını dikkate almayan Patrikhanenin asıl derdi her zaman olduğu gibi imtiyazlarının daraltılması ve bununla birlikte dinî

147 Berat: “Osmanlı Diplomatiğinde Padişah tarafından bir memuriyete tayin, bir gelirden tahsis, bir şeyin kullanma hakkı, bir imtiyaz veya muafiyetin verildiğini gösteren ve veren Padişahın tuğrasını taşıyan belgedir”, Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (DİPLOMATİK)*, İstanbul 1994, s. 124). Adı geçen belge Osmanlı Devleti'nde, ölüm dolayısıyla, berat sahibinin feragati, azil, cülûs, tahrir ve kayıp hallerinde verilmekteydi (*Aynı eser*, s. 134-137).

148 III. Yovakim tarafından Patrikhane Meclis-i Muhtelit azalarına gizli olarak tebliğ edilen Kânunuevvel 1321/Ocak 1906 tarihli lâyiha: *BOA, TFR. I. M*, nr. 19/1836.

149 İlber Ortaylı, “*Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine*”, *Osmanlı ...*, s. 144.

150 Rene Moulin, “Yabancı Gözüyle Meşrutiyet Türkiye'sinin Kuvvet ve Za'fi”, *Tarih Coğrafya Dünyası*, I, Sayı: 5, İstanbul 1959, s. 370.

151 Hüseyin Cahid [Yalçın], “Rumlarda Eser-i İntibah”, *Tanin*, 20 Haziran 1324/3 Temmuz 1909.

otoritesini, idari şekle büründürerek sömüreceği Ortodoks sayısının azalacağı endişesiydi. Zira Patrikhane, Fransız İhtilali'nden sonra Ortodokslar arasında artan Rum karşıtlığından dolayı millî kiliselerine kavuşamayanların başka mezheplere geçerek gücünü azaltacağı endişesiyle 1834'de Bâbîâli'ye müracaatla, mezhep değiştirmeyi yasaklatmıştı. Fakat İngiltere ve Fransa'nın, Rusya karşısında güç kaybedecekleri kaygısıyla 1844'de yasağı kaldırtmaları, Patrikhaneyi çok rahatsız ettiği halde¹⁵², karşı çıktığı mezhep değişikliğini lehine çevirmek için, metropolitler ve Rum Çeteleri aracılığıyla Rum olmayan Ortodoksların yakınlarını dağa kaldırma gibi tehditlerle, zorla Rum kaydettirmektedir¹⁵³. Bizans'ı ihya düşüncesini hiçbir zaman gözden uzak tutmadığından, "Romalı/Rum" kimliğini öne çıkararak Patrikhanenin¹⁵⁴, bütün Ortodoksları "Rum" olarak adlandırması uzun bir süre yadırganmamışsa da¹⁵⁵ Fransız İhtilali'nden sonra Rumların diğerlerini küçümseyen tavırları tepkiyle karşılanmaya başlanmıştı. Patrikhanenin, Rumluğu Ortodoksluğun önüne geçirmek amacıyla bütün Ortodokslara ibadet ve eğitim lisanı olarak Rumca'yı dayatması üzerine tartışma ve karşılıklı kavga sertleşerek arttı¹⁵⁶. Buna bağlı olarak Rum çetelerinin artan zulümlerinden en mustarip olanlar, Ulahlardı. Çünkü devlet dışında desteksiz, nicelik ve nitelik olarak diğer unsurlarla mukayese edildiğinde çok güçsüz ve etkisizdiler¹⁵⁷.

Devlet, imkânlar dâhilinde tebaanın tabii olarak birbiriyle irtibat halinde huzur ortamında hayatlarını devam ettirmeleri gayretiyle düzenlemeler yapmaktaydı. Asgari müştereklerde buluşan fertlerden oluşan toplumda kanun dışı faaliyetler olsa dahi, bunu icra edenler istedikleri gibi bir ortam bulamayacaklardı. Devletin bekası ve milletin bütünlüğü tebaanın asgarî müştereklerde birleşmesinde, gerekirse birleştirilmesinde görüldüğünden ve bunun da Türkçe ile sağlanabilecek irtibat ve iletişimle gerçekleşeceğinin farkında olduğundan Türkçe öğretimi 1894'te Gayrimüslim Mekteplerinde zorunlu hale getirilmişti¹⁵⁸. Bu uygulamanın tam manasıyla hayata geçirilmesi tebaanın birbiriyle anlaşma ve kaynaşmasını kolaylaştıracak ve toplumda huzuru bozabilecek hadiseler de tabii olarak asgariye inecekti. Böyle bir ortamda istismar imkânı bulamama endişesine kapılan ve kargaşadan beslenen Patrikhane, resmî dil olan Türkçe'nin Rum Mekteplerinde ders olarak okutulmasına karşı çıktı. Bâbîâli de bütün unsurların birbiriyle anlaşabilmelerinin tek yolunun bu olduğuna dair kamuoyunu bilgilendirmekle beraber, Patrikhaneyi de uyardı¹⁵⁹. Bâbîâli'nin kamuoyunu bilgilendirme sürecinden kendilerinin de konuyla ilgili olarak dikkatlerinin çekileceğini tahmin eden Patrik, konuyu saptırmak amacıyla harekete geçti. Zaman zaman yaptığı gibi 11 Haziran 1909'daki toplantıda da doğrudan bir müdahale olmamasına rağmen, imtiyazlarının gaspı feveranıyla, Avrupa Devletleri'ni de meseleye dâhil etmek için, Türkçe'nin ders olarak

152 E. Engelhardt, *a.g.e.*, s. 80, 115.

153 Karacaabad'a bağlı bazı karye ahalisinin Florina Kaymakamlığı'na çektikleri 15 Mayıs 1323/28 Mayıs 1907 tarihli telgraf: *BOA, TFR. 1. SL*, nr. 148/14733.

154 Nevra Necipoğlu, "Evensellikten Geri Çekiliş Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhâtı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e -Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar-*, (1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993 Ankara), (Yay. Hamdi Can Tuncer), İstanbul 1998, s. 153.

155 Lord Eversley-Sir Valentine Chirol, *a.g.e.*, s. 363.

156 Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VII, s. 85-86; Yavuz Ercan, *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, Ankara 1987, s. 23.

157 Yenice Kaymakamlığı'ndan Rumeli Vilayeti Müfettişliğine gönderilen 7 Kânunuevvel 1324/20 Aralık 1908 tarihli telgraf: *BOA, TFR. 1. SL*, nr. 202/20184.

158 Selim Deringil, *a.g.e.*, s. 119.

159 *Tanin*, 4 Haziran 1324/17 Haziran 1909.

Ecnebi Mekteplerinde de okutulmasını teklif etti. Bunda asıl hedefi Avrupa Devletleri'nin buna karşı çıkacağından emin olduğundan emsal göstererek uygulamanın kendi mekteplerinde de hayata geçirilmesini engellemektir. Yukarıda da belirtildiği gibi; bütün Ortodokslara ibadet ve eğitim dili olarak Rumca'yı dayatan Patrikhanenin, devletin tabii vasfından hareketle tebaasının resmî dili öğrenmeleri çabalarına karşı çıkması, pervasızlığının derecesini de ortaya koyması bakımından önemlidir¹⁶⁰.

Patrikhane, hem devleti zayıf göstererek tebaanın güvenini sarsmak, hem de Rumlar dışındaki Ortodoksları sindirmek üzere ruhanilerin akrabalarını katlettirecek kadar ileri gitmeye devam etmekteydi¹⁶¹. Patrik Yovakim, Rum olmayan Ortodoksların çılgınlıklarının duyulmaması ve uğradıkları zulmün görülmemesi için elinden geleni yapmaktaydı. Ayrıca Patrik, Kilise ve Mektepler meselesiyle ilgili olarak fikrini soran Fransız Gazeteciye; kadim imtiyazlarının kaldırılarak, sıradan bir Papazhane haline dönüştürülmek istenildiğini dile getirerek yine masum, mazlum ve gadre uğrayan kendilerinin olduğunu öne sürerek, yaptıklarını gizleme gayretindeydi¹⁶². Yapılan düzenlemelere bağlı olarak yeni uygulamalarla imtiyazlarının gasp edildiği iddialarını her zaman olduğu gibi dillendiren Patriğin feveranı Rumca Gazeteler aracılığıyla da fazlaca vurgulanınca, Bâbiâli de düzenlemelerin Meşrutiyet mucibince yapıldığına dikkat çekti¹⁶³. Her fırsatta Meşrutiyet'e muhalefetini ortaya koyan Patrik Yovakim, Patrikhanedeki ayinden hemen sonra; Meşrutiyet'in ilanından duyduğu rahatsızlığı bir kez daha açıkça ifade etti¹⁶⁴.

Adı geçen meseleyle ilgili olarak, hiddetli tartışmaların yapıldığı Meclis-i Mebusanda, Türk-Müslüman Mebuslar, dahilî huzura katkı ve haricî müdahale bahanelerinden birinin ortadan kaldırılması için meselenin haline dair acele edilmesinde ısrarcıydılar¹⁶⁵. Zira Avrupa Devletleri meseleyi bahane ederek, bir vesileyle sürekli olarak devletin işlerine karışıyorlardı. Rum Mebuslara göre ise; olmayan meselenin münakaşası Meclis-i Mebusanın itibarını zedelediğinden, şayet varsa bunu Patrikhanenin halletmesi gerekmektedir¹⁶⁶. Hâlbuki durumun hiç de öyle olmadığını, vaziyetin vahametini ve Rum olmayan Osmanlı Ortodokslarının rumlaştırılmasında Ortodoksluğun en etkili araç olarak istismar edildiğini¹⁶⁷, daha önce de bahsedildiği gibi bilhassa nicelik ve nitelik olarak güçsüz olan Ulahlar ile birlikte, Arnavut Ortodokslardan da gelen telgraflar ortaya koymaktaydı¹⁶⁸. Rum Mebuslar, meseleyi basit bir emlak meselesi gibi göstererek, hükûmetin müdahalesine engel olmak ve dış destek için zaman kazanmak amacıyla defalarca itiraz ederlerken¹⁶⁹, diğer unsurların devletin desteği olmadan Patrikhane ile tek başlarına mücadelelerinin mümkün olamayacağını farkındaydılar¹⁷⁰.

160 *Tanin*, 31 Mayıs 1325/13 Haziran 1909.

161 Manastır Vilayetinden Rumeli Vilayeti Müfettişliğine çekilen 12 Ağustos 1325/25 Ağustos 1909 tarihli şifre telgraf: *BOA, TFR. I. MN*, nr. 196/19595.

162 *Sabah*, 2 Teşrinievvel 1325/15 Ekim 1909.

163 *Şûra-yı Ümmet*, 22 Teşrinievvel 1324/4 Kasım 1909.

164 *İkdam*, 18 Nisan 1326/1 Mayıs 1910.

165 *MMZC*, III, Ankara (b.y.y), s. 130-131.

166 *MMZC*, VI, Ankara (b.y.y), s. 449-558.

167 Ahmed Bedevî Kuran, *a.g.e.*, s. 471.

168 *MMZC*, VI, Ankara (b.y.y), s. 568.

169 *İkdam*, 16 Mayıs 13426/29 Mayıs 1910.

170 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, II, Ankara (b.y.y), s. 604-607.

Bu durum zahirde Rumeli’de sıradan bir kiliseler meselesi olarak, tek bir mezhep mensuplarını ilgilendiriyor gibi görünse de hakikatte, toplumsal ve millî bir mesele olmayı aşarak, dış müdahalelerle milletlerarası hale getirilmişti. Karmaşa ve şiddetten beslendiğinden dolayı meselenin hallinden yana olmayan Patrikhane, istismar alanının daralacağı endişesiyle inşa edileceklerle birlikte bütün kiliselerin kendi uhdesine verilmesi için hemen harekete geçti. Bu amaçla Meclis-i Mebusanda, Kiliseler Meselesinin Rum Mebuslar aracılığıyla tartışılmasına engel olmak istemişse de hem tarihî derinliği, hem de coğrafi genişliği ülkenin hudutlarını aşacak derecede önemli olduğundan başarılı olamadı. Çünkü Türk ve Müslüman Mebuslar, Meclis-i Mebusanda Rumeli’deki Kiliseler Meselesinin, yukarıda da ifade edildiği gibi tek bir mezhep mensuplarını ilgilendiren itikadî bir mesele olmaktan çıkarak hukukî, toplumsal ve millî olmayı da aşarak dış müdahalelerle milletlerarası hale dönüştüğünü ifade ettiler. Ayrıca aynı mebuslar, Bâbîâli’ye meselenin tabii seyrinde mezhep mensuplarınca halledileceği ümidinin boşuna ve zaman israfıyla birlikte dış müdahalelere sebep olduğu uyarısında bulundular. Bunları dikkate alan başta İttihat ve Terakki Fırkası olmak üzere Bâbîâli, devletin bekasıyla doğrudan ilgili hale geldiğinden halletmek için harekete geçti¹⁷¹. 3 Temmuz 1910’da Kilise ve Mektepler Kanunu’nu çıkarttı¹⁷². Kanun ile devlet desteğini resmen ve fiilen arkasına alan Rum olmayan Ortodokslar, Patrikhane ve Rum Çetelerinin taarruz ve tasallutuna karşı mücadelelerini artırarak kısmen rahat bir nefes almaya başladılar¹⁷³.

Bâbîâli’nin kararlılığının verdiği güvenle uhrevî kaygıları, dünyevî korkuları ve Patrikhaneye saygılarına rağmen, çoğunluğu karşı çıkmış olsa da bazı Rumlar da dâhil olmak üzere diğer Ortodokslar kanundan memnuniyetlerini saklamıyorlardı¹⁷⁴. Devlete olan ve kısmen de olsa zedelenen güveni artırarak sağlamlaştırmak amacıyla meseleyi fiilen de çözmek isteyen Bâbîâli¹⁷⁵, kendi emniyetleri ve devletin bekası için Gayri Rum Ortodokslar ile birlikte hareket ederek bölgede dâhili huzuru sağlamayı hedefliyordu. Aynı zamanda büyük bir maddi külfeti de göze alan Bâbîâli, bu mesele bahane edilerek yapılan dış müdahaleleri de engellemekte kararlıydı¹⁷⁶. Çıkarılan kanuna bağlı alınan kararların kararlılıkla hayata geçirilmesi için Bâbîâli’nin yaptığı fedakârlığın kendi aleyhine sonuçlar doğuracağından emin olan Patrikhane, uygulamalara karşı çıkmak istediğinde, böyle bir hususun var olduğunu iddia ettikleri kadim imtiyazlarında yer almadığı gerekçesiyle geri çevrildi¹⁷⁷.

171 B. Kâmil, “Kiliseler Kanunu”, *Şûra-yı Ümmet*, 25 Şubat 1326/10 Mart 1911.

172 *Takvim-i Vekayi*, 28 Cemaziyelevvel 1328/7 Temmuz 1910; İlber Ortaylı, “Ortodoksluk”, *Osmanlı’da Milletler ve ...*, s. 23; Kanun bağlamında İttihatçılar ile Rumların ilişkileri hakkında bkz., H. Taner Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı - Rum İlişkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6, Sayı: 14, İstanbul 2007, (3-35).

173 *MMZC*, VI, Ankara (b.y.y.), s. 449-558.

174 Ohri Bulgar Metropolitinin 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910 tarihli teşekkür telgrafı: *BOA, DH. SYS*, nr. 29-1/1-1, lef 13.

175 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, II, Ankara 1989, s. 172.

176 Rumeli Müfettişliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Temmuz 1326/29 Temmuz 1910 tarihli tahrirat: *BOA, DH. SYS*, nr. 29-1/1, lef 2/1.

177 Dâhiliye Nezareti tarafından bazı merkezlere çekilen 10 Ağustos 1326/23 Ağustos 1910 tarihli şifre telgraf: *BOA, DH. HMŞ*, nr. 15/7.

Toplumda kısmen Ortodoks Rumların da dâhil olduğu büyük çoğunluğunda, devlet lehine ve kendi aleyhine oluşan iyimser ortamın her hâlükârda bozulması için faaliyetlerinden geri durmayan Patrik ve Patrikhane, ferdi öteleyen ve fertlerden oluşan cemaatle birlikte kurumu da istismarla ruhbanı etkin kılacak bir durumu güçlendirme çabasındaydı. Patrikhane, yukarıda adı geçen meclisler dışında -sadece bazı meseleleri kendi lehine halletmek için değil-, itikadî olarak reddettiği, fakat işleyiş bakımından haset ve gıptayla baktığı Papalığın hukukî statüsünü örnek aldığından “Özel Meclis” oluşturarak aşama kaydetmekte kararlıydı. Bâbîâli tarafından Özel Meclis için yapılacağı öğrenilen seçimlere katılmamaları yönünde metropolitlikler uyarıldı¹⁷⁸. Patrikhane ve kendine bağlı ruhban sınıf, az da olsa var olan olumlu ortamı bozmak için hiçbir sağlam dayanağı olmayan uygulamalara yönelmekteydiler. Bunda ‘Özel Meclis’ örneğinde olduğu gibi, hiç makul ve mantıklı gerekçesi olmaması bir yana, hiç de gereği olmadığı halde o kadar ileri gidiyorlardı ki; bu hususta zaman zaman vicdan sahibi bazı Rum ve Yunan aydınlarını da karşılarına almaktaydılar¹⁷⁹.

Kendilerinden olan bazı aydınları dahi karşılarına alacak kadar gayriahlaki ve gayrikanunî hareket etmekten çekinmeyen Patrikhaneye karşı Bâbîâli de tedbirlerini artırarak, uygulamalara her ne sebeple ve her kim olursa olsun engel olanların cezalandırılacaklarına dair kararlılığını vurgulayarak ortaya koydu¹⁸⁰. Bâbîâli’nin kesin ve kararlı duruşu karşısında, Patrikhane gerçekte olmadığı halde Kilise Kanunu’ndan kaynaklandığı iddiasıyla maddi mağduriyetini dile getirerek, başta cemaati olmak üzere kamuoyunu etkileme gayretindeydi. Her zaman ve zeminde hemen her şeyi istismar etmekte mahir olan Patrikhane, gerçeklerden hiç bahsetmemekteydi. Zira Bâbîâli’nin aldığı tedbirlerle Patrikhanenin maddî mağduriyeti asgariye indirilmeye çalışılmaktaydı. Fakat Bâbîâli aldığı tedbirlerle Patrikhanenin maddi olarak rahatlamasından ziyade, bunu istismar ederek, cemaatten para toplamaya kalkması ve bu vesileyle irtibatını artırmasına fırsat vermemeyi hedeflenmekteydi. Bunun farkında olan Patrikhane de hemen harekete geçerek Bâbîâli’den, kilise mütevelli heyetlerinde yabancı uyrukluların da yer alabilmeleri için izin talep etti. Bu amaçla istediği kararları hızlı ve mümkün olduğu kadar oy birliği ya da büyük çoğunlukla çıkartmayı ummaktaydı. Ayrıca bununla dış desteği azami artırmayı ve Bâbîâli’nin müdahalesini asgariye indirmenin hesabı içerisindeydi. Patrikhanenin, her zaman olduğu gibi ince hesaplar yaptığının ve niyetinin farkında olan Bâbîâli de kilise mütevellileri arasında yabancıların da yer alması talebini reddetti¹⁸¹. Bunun üzerine Patrikhane mekteplerin tümüyle denetim dışı tutulmasındaki ısrarlı talebini tekrarladı¹⁸².

Patrikhane ardı arkası kesilmeyen taleplerini sıralayarak cemaatinin nezdinde etkisini artırma çabasını yoğunlaştırırken, Bâbîâli cemaatin Patrikhaneyle irtibatını en alt seviyeye ve en az sayıya indirmekte kararlıydı. Nitekim cemaatin harç ödeyerek aldıkları ilmühaber kâğıdını, “*harçsız-masrafsız*” muhtarlıklardan da alabilecekleri açıklanırken Kilise Kanunu’yla ilgili ileri sürülen istismara benzer bir fırsat vermemek için Bâbîâli, oluşabilecek gelir kaybının telafisi amacıyla bir miktar paranın Patrikhaneye aktarılması kararının alındığına da dikkat çekti¹⁸³. Hükümet,

178 İkdâm, 11 Ağustos 1326/24 Ağustos 1910.

179 Foti Benlisoy/Stefo Benlisoy, *a.g.m.*, s. 373-374.

180 İkdâm, 22 Kânunuevvel 1326/4 Ocak 1911.

181 İkdâm, 24 Kânunuevvel 1326/6 Ocak 1911.

182 İkdâm, 30 Kânunuevvel 1326/12 Ocak 1911.

183 İkdâm, 24 Kânunusani 1326/6 Şubat 1911.

Ortodoksları Patrikhanenin etkisinden uzak tutmaya çabalarlarken, Patrikhanenin de Rumların, bilgisi dışında devlet ile temaslarına hiç tahammülü yoktu. Nitekim Hükûmet dört Rum kızını masraflarını üstlenerek eğitim için Avrupa'ya göndermek istediğinde, Patrikhane isimlere itiraz ederek tespit edeceği şahısların gönderilebileceğini belirtti. Patrikhanenin amacı sadakatinden emin olduğu ve faaliyetleri doğrultusunda kullanabileceklerini göndermek olduğundan, Rumları bu hizmetlerden mahrum etme pahasına hareket etmekteydi¹⁸⁴.

Patrikhane, devletin kurumlarını çağdaşlaştırarak kişiyi, “*reayadan-ferde*” yükseltme çabalarına engel gözükmek için daha özel ve özerk bir statü peşindeydi¹⁸⁵. Bu amaçla Ortodokslarla ilgili kişi hürriyeti ve aile hukukunun hayata geçirilmemesi hususunda her türlü çabayı göstermelerine rağmen¹⁸⁶, düzenlemelerin Patrikhanenin yetki alanının daraltılmasına engel olmadıklarından¹⁸⁷, süreç içerisinde çok sayıda Patriğin, kadim imtiyazları ellerinden alındığı iddiasıyla istifa ettikleri bilinmektedir¹⁸⁸.

Bütün bu tehditlere rağmen yapılmaya çalışılan hukukî düzenlemelerle birlikte bilhassa dış baskılardan bir türlü kurtulamayan Bâbîâli, kesin çözümü düzenlemelere karşı ve müdahalelere gerekçe gösterilen kapitülasyonları 5 Eylül 1914'te, 1 Ekim 1914'ten itibaren kaldırmakta buldu¹⁸⁹. Fakat yine de istenilen noktaya gelinemediğinden 1916 İttihat ve Terakki Kongresi'nde alınan karar doğrultusunda¹⁹⁰, Şer'îye Mahkemeleri 25 Mart 1917'de Adliye ve Mezâhib Nezaretine bağlandı¹⁹¹. Bu sürecin tabii sonucu olarak ortaya çıkan Hukuk-ı Aile Kararnâmesinin (HAK)¹⁹², 25 Ekim 1917'de yürürlüğe konulmasıyla¹⁹³ çok hukukluluğun sakıncalarının giderilmesi¹⁹⁴ ve bütün tebaanın tam anlamıyla vatandaş statüsüne kavuşturulması hedeflenmekteydi. Tebaanın din farklılığı dikkate alınarak düzenlenen aile hukuku, hukuk birliğine aykırı gibi görünse de kanun birliğini gerçekleştirdiğinden “*ehemmi mühimme tercih*” noktasında yerinde bir karar¹⁹⁵. HAK ile Patriğin hâkim, yani hukukî manada hüküm verme yetkisi kaldırıldı. Böylece Gayrimüslimler bahanesiyle, devletin iç işlerine karışma çabasında olan Emperyalist Devletlere kısmen de olsa engel olunacağından¹⁹⁶ HAK'dan çok rahatsızlık duyan Patrik Kaymakamı Dorotheos, karşı

184 *Hikmet Gazetesi*, 26 Ağustos 1327/8 Eylül 1911.

185 Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens 1983, s. 41.

186 R. Salâhi Sonyel, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Ankara 2000, s. 198-199.

187 Athanasia Anagnostopulu, *a.g.m.*, s. 12-13.

188 Sadarettin Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen 10 Teşrinisani 1309/22 Kasım 1893 tarihli tahrir: *BOA*, *Y.A. HUS*, nr. 241/40; *BOA, İrade-A. M.*, nr. 1117/7, 18 Cemaziyelevvel 1312/7 Kasım 1894; İktiham, 19 Temmuz 1328/1 Ağustos 1912.

189 Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 64.

190 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 277.

191 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 532.

192 Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 302.

193 Mehmet Âkif Aydın, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1999, s. 179.

194 Hukûk-ı Aile Kararnâmesi hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. “Hukûk-ı Aile Kararnâmesi”, *Düstur*, IX, İstanbul 1928. s. 762-783.

195 Taha Akyol, *Medine'den Lozan'a*, İstanbul 1997, s. 70.

196 Ali Fuat Türkeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, I, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, s. 381.

çıkarak yetkilerinin iadesini¹⁹⁷ ve Patrikhane için yeni bir nizamnamenin oluşturulmasını istedi¹⁹⁸.

Fakat Patrikhane önceliği cemaate değil de kuruma ve Patriğin çıkarlarına verdiğinden Rum Millî Komitesi'nce oluşturulan bir heyet Paris ve Londra'da, HAK ile tamamen kaybettiklerini iddia ettikleri imtiyazlarını ve hatta daha fazlasını almak için çabaladı¹⁹⁹. İtilaf Devletleri'nce, Damat Ferit Paşa'nın Sadrazamlığının ilk zamanlarında HAK'ın kaldırılması için baskı yapılmışsa da²⁰⁰ Avrupa Devletleri'nde muadillerinin olduğu gerekçesiyle Şûra-yı Devlet tarafından reddedilmişti²⁰¹. İlk günden itibaren HAK'a karşı olan Patrikhane uygulanmaması için çabalarını yoğunlaştırdığından, bir yıldan biraz fazla yürürlükte kalabildi ve 19 Haziran 1919'da İşgal Kuvvetleri Yüksek Komiserliği'nin emriyle kaldırıldı²⁰². Hürriyet ve İtilaf Fırkasının iktidarıyla Damat Ferit Paşa, 4 Mayıs 1920'de Şer'îye Mahkemeleri'ni tekrar Şeyhülislâmlığa bağladığından dolayı bunun tabii sonucu olarak Patrikhane, aile hukuku alanında yargılama yetkisini tekrar elde etti²⁰³.

Mondros Mütarekesi'yle başlayan işgal sürecinden istifade edilerek devletin tarihinde temayül ve teamüller yok sayılarak 8 Aralık 1921'de Venizelosçu ve aynı zamanda Yunan vatandaşı olan Meletios Metaksakis, IV. Meletios olarak Patrikliğe getirildi²⁰⁴. Böyle bir uygulamanın ne verildiği ileri sürülen eski imtiyazlarda, ne de sonraki düzenlemelerde yeri olmadığı halde²⁰⁵, Avrupa ve Amerika seyahatlerini tamamlayan Meletios²⁰⁶ İstanbul'da sevinç gösterileriyle karşılanarak, 6 Şubat 1922'de düzenlenen törenle makamına oturdu²⁰⁷. Meletios, cemaat mensuplarının düşüncesini dikkate almadan kiliselerin birleştirilmesi için bulunduğu girişimden sonuç alamazken²⁰⁸, TBMM'nin elde ettiği başarılarından İstanbul'daki Rumların hâlinin hiç de iç açıcı olmadığı gözünden kaçmamaktaydı²⁰⁹.

HAK'ın kaldırılmasıyla Patrikhanenin, kadim imtiyazlarına kavuştuğu düşüncesi ve ihtimalinden hareketle Lozan Müzakerelerinde, azınlıkların hukuku ile ilgili tartışılırken imtiyazların sınırlandırılması da ele alındı²¹⁰. Oturuma katılan tarafların hepsi imtiyazların devamından yana tavır koydukları halde, bunu Türk Temsilci Heyeti'ne kabul ettiremeyeceklerini anlayınca; 2 Ocak

197 *Sabah*, 15 Teşrinievvel 1334/15 Ekim 1918.

198 *Sabah*, 13 Teşrinisani 1334/13 Kasım 1918.

199 *Hâdisat*, 5 Mart 1335/1919.

200 *Alemdar*, 2 Mayıs 1335/1919.

201 Halil Mentеше, *Anılar*, İstanbul 1986, s. 227.

202 TH. W. Juynboll, "Fesh", *İslam Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1988, s. 576; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve ...*, s. 417.

203 Osman Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1995, s. 272.

204 Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara 1988, s. 131; Meletios hakkında tafsilatlı bilgi için bkz., Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis Ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

205 "Rum Patrikliği Nizâmâtı", *Düstur*, I/II, s. 905, 907; ayrıca Patrik seçimi ve Patrikliğe aday olabileceklerde aranan şartlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Rum Patrikliği Nizâmâtı", *Düstur*, I/II, s. 902-916.

206 *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Kânunusani 1338/25 Ocak 1922.

207 *İkdam*, 7 Şubat 1338/1922; *Vakit*, 7 Şubat 1338/1922.

208 *Vakit*, 24 Kânunusani 1338/24 Ocak 1922.

209 *İleri*, 9 Şubat 1338/1922.

210 Gülnihal Bozkurt, "Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan ve Tek Hukuk Sistemine Geçiş", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 40, Ankara 1998, s. 256.

1923'deki²¹¹, Gayrimüslimlerin medenî haklarına dair işlemlerde anlaşmazlık halinde Milletler Cemiyeti'nin devreye girmesi teklifinde bulundular. Fakat Türk Temsilci Heyeti'nin, Türk Devleti'nin hükümlerini zedeleyeceği gerekçesiyle reddetmesi üzerine HAK, medenî ölçülerde Türkiye'nin endişelerini giderecek şekilde düzenlendi²¹². Lozan Antlaşması resmîyet kazanmadan önce Patrikhane, 11 Temmuz 1923'de yayımladığı bir bildiriyle kadim imtiyazlarının kaldırıldığını ve yeni dönemdeki düzenlemelerin imza safhasına yaklaşılacak Lozan Antlaşması ile düzenleneceğini kabul etti²¹³.

TBMM ise 3 Ocak 1923'de yapılan gizli oturumda; "*Patrikhanenin kayıtsız, şartsız millî hudutlar dışına çıkarılması*" kararının alınmasına rağmen hayata geçirilemedi²¹⁴. Çünkü Lozan'da Türk Heyeti'nin karşısında yer alan katılımcıların katı tavrı ve tehditleri Türkiye'yi tavize mecbur bıraktı²¹⁵. Sonraki süreçte Hilafet kaldırıldığı halde, tarihî ve itikadî olarak muadili olmamasına rağmen, oluşturulan algıyla öyle kabul edilen veya edilebilecek kurumlardan Gayrimüslimlere ait olanlar aynı uygulamaya tabi tutulmadılar²¹⁶. Bu da maalesef hala "*din tüccarları*" tarafından Türkiye'deki Müslümanların inançlarının istismarı ile "*Cumhuriyet ve Demokrasi'nin*" densizce tenkidine sebebiyet vermektedir. Her hâlükârda yeni dönemde Türkiye'de, Fener Patrikhanesi'nin tamamen kaldırıldığı için "*imtiyazlarından*" söz etmek mümkün değildir. Patrikhanenin, siyasî hareket alanı tamamen yok edildiği gibi, dinî olarak dahi "*yetki ve sorumlulukları*" İmparatorluk dönemiyle mukayese edilmeyecek derecede sınırlandırıldığından²¹⁷, adının bile antlaşma metninde yer almamasına özen gösterildi²¹⁸.

Fertleri doğrudan ilgilendiren ve Lozan'da mübadele meselesiyle ilgili olarak 30 Ocak 1923 tarihinde "*Lozan Muahedesine Bağlı Türk ve Rum Ahali'nin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol*" imzalandı²¹⁹. Buna göre; 1 Mayıs 1923'den başlayarak Türkiye'de yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk vatandaşları ile Yunanistan'da yaşayan Müslüman Yunan vatandaşlarının mübadelesinde²²⁰ mutabık kalındı. 30 Ekim 1918'den önce İstanbul Belediye sınırları içinde yerleşmiş Rumlar ile 1913 Bükreş Antlaşması'nın belirlediği sınırın doğusunda yerleşmiş bütün Müslümanlar istisna olmak kaydıyla, 18 Ekim 1912'de yerlerini bırakarak göç etmiş Rumlar ve Müslümanlar mübadeleye dâhil edildiler²²¹.

211 *Lozan Barış Konferansı tutanaklar-belgeler*, II, (Çev. Seha L. Meray), İstanbul 1993, s. 248.

212 *Lozan Sulh Muahedenâmesi*, (Yay. TBMM Hariciye Vekâleti), İstanbul 1339, s. 14-16.

213 İkdâm, 12 Temmuz 1339/1923.

214 Azmi Süslü, "Türkiye'de Rum Patrikhane ve Kiliselerinin Menfi Faaliyetleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Sivas 1986, s. 263.

215 Hüseyin Cahid [Yalçın], "Patrikhane Kalıyor, Fakat Yalnız Ruhaniyeti Kalıyor", *Tanin*, 15 Kânunusani 1339/15 Ocak 1923; Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, I, Ankara 1990, s. 362.

216 Azmi Süslü, "Atatürk ve Azınlıklar", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991-Ankara)*, Ankara 1996, s. 1021.

217 Settar, F. İksel, "İstanbul Patrikhanesi II", *BTTD*, Sayı: 63, İstanbul 1972, s. 42.

218 *Lozan Sulh Muahedenâmesi*, s. 14-16.

219 *Aynı eser*, s. 103.

220 Mübadele hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995.

221 Mustafa Keskin, "Lozan Barış Antlaşması İle İkili Antlaşmalarda Türk ve Rum Azınlıkların Statüsü", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 39, Ankara 1995, s. 2-3.

Sonuç

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye coğrafyasında da ferdin cemaate feda edildiği tarihî bir gerçektir. Çünkü bu durumu sadece üzerinde durmaya çalıştığımız dönem ve konu ile sınırlandırmak, geçmişî inkâr, bugünü istismar, geleceği iğfal etmek anlamına geleceğinden dikkatli olmak gerekir. Türkiye’de fert, her zaman iyi niyetle de olsa görmezden gelinmese dahi, iyi niyetinin istismarıyla göz ardı edilmiştir. Bunun önemli işaretlerinden biri de; “*insan, evleninceye kadar ana-babası için, evlendikten sonra da eşi ve çocukları için yaşar*” ifadesidir. Hiç şüphesiz bu ifadedeki olumlu hâlin, aile, cemaat, cemiyet ve millet açısından birçok meseleyi halledeceği ve huzurun sağlanmasına etkisi göz ardı edilemez. Ancak ferdin ihmalinin mutluluğuna engel olacağı da acı bir gerçektir.

İstanbul’un fethiyle birlikte bir Türk İmparatorluğu haline gelen Osmanlı Devleti, bu yeni dönemde Türkiye’nin en köklü ve kadim kurumu olan Patrikhaneye lüzumunca kayda değer önemle birlikle, bunu her istismara kalktığında müstahak olduğu cezayı vermekten ve müeyyideyi uygulamaktan imtina etmemiştir. Devletin asra ayak uydurmak amacıyla ıslahat teşebbüsüyle, diğer bir ifadeyle kurumlarını ve kuruluşlarını çağdaştırma ve dolayısıyla ‘*reayadan-ferde*’ dönüştürme süreciyle birlikte Patrikhane ile karşı karşıya kalmaya ve aynı zamanda Patrikhane tarafından harici müdahalelerle karşı karşıya getirilmeye gayret edildiği görülmektedir.

Devletin bir kurumu olan Patrikhanenin başında bulunan Patriklerin en büyük korkuları, Avrupa kamuoyunun desteğini kaybetmek olduğundan, ıslahatlara doğrudan engel gözükmek istemiyorlardı. Fakat dolaylı olarak en azından sürüncemede bırakarak, lehlerine olan vaziyeti devam ettirerek, daha özel ve özerk bir hukukî statü peşinde oldular. Bu amaçla Rumlar ile ilgili, başta kişi hürriyeti ve özellikle aile hukukunda güya kadim imtiyazlarıyla birlikte teamül ve temayüllerden hareketle karar merci olduğu kanaat ve iddialarını, “İmparatorluktan-Millî Devlete” ısrarla ve inatla her devirde sürdürmek istediler. Buna ulaşabilmek ümidiyle devamlı olarak devletin karşısında olan güçlerin temsilcileriyle ortak hareket ettiler. Bazen onlara hissettirmeden, bazen de hissetseler de işlerine geldiğinden dolayı görmezden geldiklerinden, engel olmadıkları ıslahatları savsaklamaya gayret ettiler. Patrikhanenin bütün çabalarına rağmen, bu sürünceme ve savsaklama süreci boyunca hayata geçirilmeye çalışılan kanunlaştırma hareketleri Patrikhanenin yetki sahasını sığlaştırmakla kalmayarak, daraltmıştır. Açıkça dillendirilmese de fikren ve fiilen laikliğe doğru evrilmekten başka bir şey olmayan bu süreçten, sadece Rum Patrikhanesi değil, diğer dinî, hatta tabii olarak bütün kamu kurumları etkilenmiştir. Islahatlar gereğince kademe kademe yetkileri, uygun bir şekilde devletin diğer kurumlarına aktarılan Patrikhane, görünürde güya cemaatin çıkarlarını koruma iddiasındayken, gerçekte ferdi yok sayan, kendi etkisini ve yetkisini kuvvetlendirmekten başka kaygısı olmadığından birçok Patrik, kadim imtiyazları ellerinden alındığı iddiasıyla istifa etmiştir. İstifa kararlarında dahi Patrikler, ferdî hür iradelerinden ziyade, kurumdan kaynaklanan, maruz kaldıkları ve kalacakları maddî ve manevî baskıdan kendilerini kurtaramamışlardır.

Türkiye’de yaşayan bütün unsurlar bakımından, “*Devlet-i Ebed Müddet-i Osmaniye’den, İlelebet Payidar Cumhuriyet’e*” diğer bir ifadeyle; “*İmparatorluktan-Millî Devlete*” geçiş, aynı zamanda; dinî farklılıklar üzerine kurulmuş ‘*millet/ümme*’ sisteminden, ‘*laikliğe*’ geçiş sürecidir. Türkiye’de, bu süreç ve dolayısıyla aynı zamanda Rum Ortodoks Kilisesi’nin cemaat mensupları nezdinde de yıpranmasının hız kazandığı Tanzimat Fermanı²²² ve devamında ferdi öne çıkarmaya

çalışan bütün düzenlemeler, hem ‘İmparatorluk’, hem de ‘Cumhuriyet’ dönemlerinde laiklik zemininde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Oluşturulmak istenen, hatta oluşturulan genel algı; laikliğe geçişin önündeki asıl engelin mutaassıp Müslümanlar, ya da din adamları olduğu halde, olgu olduğu gibi tamamen böyle değildir. Çünkü araştırmamızda ortaya koymaya çalışıldığı gibi; İmparatorluk döneminde laikleşmenin önündeki engellerin başında ruhban sınıf da yer almıştır. Özellikle Rum Ortodoks Patrikhanesi ve tâbi ruhban sınıf, kişi hakları doğrultusunda atılan her adımı, tartışmalı kadim imtiyazlarının gaspı gerekçesiyle uygulanmaması için ellerinden geleni yapmışlardır. Rum Ruhban sınıf muhalefet yaparken, tarihi bir “*tahterevalli*” ya da bir “*manivela*” olarak kullanılmış ve kadim imtiyazlarını oldukça mahir bir şekilde istismar etmiştir. Bunu yaparken de Emperyalist Devletleri devreye sokmaktan geri durmamıştır. Aynı devletler, Osmanlı İmparatorluğu’na bir taraftan ıslahat yapması için baskı yaparlarken, diğer taraftan da Patrikhanenin istekleri doğrultusunda köşeye sıkıştırmaktaydılar. Bu durum da devleti zor durumda bırakmıştır.

Üzerinde durulmaya ve örnekler verilmeye çalışılan konuya dair tartışmanın ucu açık olmakla beraber, ferдин çoğunlukla cemaate, cemiyete, millete tercih ve feda edilmesi yadırganmazken, gerekçe hazırdır; çoğunluğun çıkarı için azınlık ya da fert feda edilebilir. Hatta edilmelidir mantığıyla ferдин ‘görünürde korunmasını’, ‘gerçekte kurban edilmesini’ sakıncalı görmeyenlerin, ‘sözde’ söz sahibi oldukları kurumlar ve cemaat adına hareket ettiklerini ileri sürseler de ‘özde’ kendi çıkarlarını göz önüne aldıkları da gözden kaçırılmamalıdır. Mesuliyet ve salahiyetin sınırsız olması belki düşünülebilir, fakat uygulanamayacağından, tarihî örneklerden hareketle ferдин öneminin farkına varılmalıdır. Aksi takdirde “*hak edene hakkı, müstahak olana cezası*” verilmiyor duygusuna bağlı oluşacak “*duyarlılık*” ya da tam tersi çok bulaşıcı olan “*adam sende hastalığına*” yakalanma hali olan “*duyarsızlık*” oluşunca, iş yapacak insan kalmaz, kalsa bile bulunamaz. İşte o zaman “*akla gelmesi istenilmediği halde, başa gelebilen*” ve kabul edilmesi imkânsız gibi görünen bazı olaylar, mümkün olabiliyor. Bu demek değildir ki; Müslümanların sözde ‘*kanaat önderleri*’ ya da ‘çalı dibi şeyhleri’ kişi hak ve hürriyetlerinin gelişmemesi uğrunda çaba göstermemişlerdir. Fertler, akıllarını kullanmayı akletmediklerinde, bilhassa Türkiye’de insanların bazıları, incelemeye çalıştığımız dönem ve konuyla ilgili geçmişte “*Patrik Efendi*”, günümüzde de sağda “*Hoca Efendi*”, solda “*Beyefendi*” baskısından kurtulamıyorlar. Bu da her açıdan; yerel, yöresel, bölgesel, ulusal ve küresel bir felaketin habercisidir.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV VESİKALARI

A.BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ VESİKALARI (BOA)

Cevdet Tasnifi

Zaptiye, (C. Z), nr. 3067.

Dâhiliye Evrakı

Mühimme, (A. MKT. MHM), nr. 14/33, 21/15.

Siyasî (DH. SYS), nr. 29-1/1-1., lef 13,

Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ), nr.15/7.

Hatt-ı Hümayûnlar

Hatt-ı Hümâyûn, (H. H), nr. 36268, 36478-B.

İradeler

Dâhiliye, (İ. D) , nr. 93354.

Adliye ve Mezâhib (İ. A. M), nr. 1117/7,

Hâriciye, (İ. H), nr. 7850, 9156.

Hususî, (İ. H), nr. 13.

Meclis-i Mahsus, (İ. M. M), nr. 147, 451, 1693.

Rumeli Müfettişliği

Manastır, (TFR. I. MN), nr. 196/19595.

Mütefirrik, (TFR. I. M), nr. 19/1836.

Selanik, (TFR. I. SL,) nr. 148/14733,202/20184.

Yıldız Tasnifi

Sadâret Hususî Mâruzât, (Y. A. HUS), nr. 177/63, 201/65, 240/89. 241/40,

Sadâret Resmî Mâruzât, (Y. A. RES), nr. 22/40, 53/5.

B.YAYINLANMIŞ VESİKALAR

[ALTINAY], Ahmet Refik, *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1988.

Düstur, I/I, İstanbul 1289.

Düstur, I/II, İstanbul 1289.

Düstur, I/IV, İstanbul 1289

Düstur, IX, İstanbul 1928.

İNALCIK, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987.

KİLİ, Suna-GÖZÜBÜYÜK, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985.

Lozan Barış Konferansı tutanaklar-belgeler, II, (Çev. Seha L. Meray), İstanbul 1993.

Lozan Sulh Muahedenâmesi, (Yay. TBMM Hâriciye Vekâleti), İstanbul 1339.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, II, Ankara 1989.

MMZC, III, Ankara (b.y.y).

MMZC, VI, Ankara (b.y.y).

II. KAYNAK ve İNCELEME ESERLER

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Türkçesi: Yavuz Alogan), İstanbul 1994.

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987.

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993.

- AKYOL, Taha, *Medine'den Lozan'a*, İstanbul 1997.
- ALEXANDRIS, Alexis, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Athens 1983.
- ARI, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995.
- Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman*, İstanbul 1332.
- AYDIN, Mahir, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, İstanbul 1996.
- AYDIN, Mehmet Âkif, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul 1999.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, II/III, Ankara 1983.
- BENLİSOY, Yorgo-MACAR Elçin, *Fener Patrikhanesi*, Ankara 1996.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1996.
- Cevdet Paşa, *Maruzat*, (Yay. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.
-, *Tezâkir (1-12)*, (Yay. Cavid Baysun) Ankara 1991.
- ÇİPA, H. Erdem, *Yavuz'un Kavgası I. Selim'in Saltanat Mücadelesi*, İstanbul 2013.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, *İstanbul Fethinin Medeni Kıymeti*, İstanbul 1953.
-, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972.
- DAVİSON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, I, (Çev. Osman Akınhay), İstanbul 1997.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, (Gül Çağalı Güven), İstanbul 2020.
- DRIAULT, Edward, *Şark Meselesi*, (Mütercim: Nâzif), İstanbul 1328.
- ENGELHARDT, Eduard Philippe, *Türkiye ve Tanzimat-Devleti-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı*, (Mütercim: Ali Reşad), İstanbul 1328.
- ERCAN, Yavuz, *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, Ankara 1987.
- ERGİN, Osman, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1995.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, İstanbul 1990.
- EVERSLEY, Lord - CHIROL, Sir Valantine *Türk İmparatorluğu (1288-1924)*, (Çev. Sedat Demir-Billur Manav Arslan), İstanbul 2014.
- FAROQI, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul 2010.
- FİNDLEY, Carter V., *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbiâli (1789-1922)*, (Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul 1994.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Patrik Meletios Metaksakis Ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

- HALDON, John, *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar), İstanbul 2007.
- HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, (Terc. Mehmed Atâ), (Yay. Mümin Çevik-Erol Kılıç), İstanbul 1990.
- HATIPOĞLU, Murat, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Ankara 1988.
- IORGA, *Osmanlı Tarihi (1774-1912)*, V, (Yay. Bekir Sıktı Baykal), Ankara 1948.
- İNALCIK, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987.
-, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003.
-, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, 1300-1600*, İstanbul 2004.
- Kâmil Paşa'nın Anıları*, (Yay. Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Ankara 1988.
- KİLİ, Suna, GÖZÜBÜYÜK, Şeref, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1985.
- Kitsikis, Dimitri, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, (Çev. Volkan Aytar), İstanbul 1996.
- KOSEV, D.- HRİSTO H.- AUGELOV, D., *Kraute İstoriye na Bulgariya*, Sofya 1962.
- Kritovulos, *Târih-i Saltanat-ı Mehmed Hân-ı Sâni*, (Mütercimi: İzmir Mebûsu Karolidi), İstanbul 1328.
- KURAN, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (DİPLOMATİK)*, İstanbul 1994.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kırıatlı) Ankara 1993.
- LOWRY, Heath W., *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, (Çeviren Kıvanç Tanrıyar), İstanbul 2010.
- LÜDEKE, Christoph Wilhelm, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi İzmir*, İstanbul 1759-1768, (Çev. Türkis Noyan), İstanbul 2013.
- MANGO, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2008.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 2008.
- MENTEŞE, Halil, *Anılar*, İstanbul 1986.
- Mustafa Nûri, *Netayic ül- Vukuat*, Cild-i Evvel, İstanbul 1327.
-, *Netayic ül- Vukuat*, Cild-i Râb'i, İstanbul 1327.
- NICOLAE, Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 2, (1451-1538)*, (Çev. Nilüfer Epçeli, Çev. Kont. Kemal Beydilli), İstanbul 2005.
-, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 4, (1640-1774)*, (Çev. Nilüfer Epçeli, Çev. Kont. Kemal Beydilli), İstanbul 2005.

- NİCOL, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1999.
- OKANDAN, Recai Galip, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, I, İstanbul 1977.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.
- PURGSTALL, Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II, (Terc. Mehmed Atâ), (Yay. Mümin Çevik-Erol Kılıç), İstanbul 1990.
- RIEDLER, Florian, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Muhalefet ve Meşruiyet Siyasi Kültür ve Komplolar*, (Çeviri Azize F. Çakır), İstanbul 2012.
- RUNCIMAN, Steven, *The Great Church in Captivity a Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge University Press 1992.
- Sadrâzam Said Paşa, *Anıları*, (Yay. Şemsettin Kutlu) İstanbul 1977.
- SEIDLER, G. L., *Bizans Siyasal Düşüncesi*, (Mete Tuncay), Ankara 1980.
- SHAW Stanford J.- SHAW Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, I, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi III/II*, Ankara 1988.
- VASILIEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, (Çev. A. Müfid Mansel), Ankara 1943.
- YÜCEL, Yaşar-SEVİM Ali, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı FATİH YAVUZ KANUNİ*, Ankara 1991.
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1299-1453*, 1, (Çev. Nilüfer Epçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011.
-, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1453-1574*, 2, (Çev. Nilüfer Epçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011.
-, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1623-1669*, 4, (Çev. Nilüfer Epçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011.
-, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1802-1812*, 7, (Çev. Nilüfer Epçeli), (Çev. Kont. Kemal Beydilli), (Editör Erhan Afyoncu), İstanbul 2011.

III.MAKALELER VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- [ALTINAY], Ahmed Refik, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Sayı: 85/5, İstanbul 1341, (s. 73-84).
-, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *TTEM*, Sayı: 82/5, İstanbul 1340, (s. 256-261).
- [YALÇIN], Hüseyin Cahid, "Hâdisesiz Bir Gün", *Tanin*, 12 Kânunuevvel 1338/12 1922.

....., “Rumlar’da Eser-i İntibah”, *Tanin*, 20 Haziran 1324/3 Temmuz 1909.

ALTUNDAĞ, Şinasi, “Selim I”, *İslam Ansiklopedisi*, 10, (MEB), İstanbul 1988, (s. 423-433).

ANAGNOSTOPULU, Athanasia, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, (Editör: Pinnelopi Stathis), (Çev. Foti ve Stefo Benlisoy), İstanbul 1999, (s. 1-35.).

ANHEGGER, Robert, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları II”, *Tarih ve Toplum*, VIII, Sayı: 47, İstanbul 1987, (s. 17-20).

ANHEGGER, Robert, “Osmanlı Devleti’nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları I”, *Tarih ve Toplum*, VIII, Sayı: 46, İstanbul 1987, (s. 54-56).

AYDIN, M. Âkif, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, Maddesi, *TDVİA*, 28, Ankara 2003, (s. 231-235).

B. Kâmil, “Kiliseler Kanûnu”, *Şûra-yı Ümmet*, 25 Şubat 1326/10 Mart 1909.

Benlisoy, Foti/Benlisoy, Stefo, “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce I Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul 2009, (s. 367-376).

BERKES, Niyazi, “Türk Devleti ve Hristiyanlık Dünyası”, *Osmanlıda Din Devlet İlişkileri*, (Yay. Vecdi Akyüz), İstanbul 1999, (s. 203-208).

BOZKURT, Gülnihal, “Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan ve Tek Hukuk Sistemine Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, Sayı: 40, Ankara 1998, (s. 247-261).

DECEİ, Aurel, “Patrik II. Gennadios Skolarios’un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikadnâmesinin Türkçe Metni”, *Fatih ve İstanbul*, I, Sayı: 1, İstanbul 1953, (s. 99-116).

DEMİRCİ, Kürşat, “Hristiyanlık”, *TDVİA*, 17, İstanbul 1998, (s. 328-340).

DEMİRKENT, Işın, “Bizans”, *TDVİA*, 6, İstanbul 1992, (s. 230-244).

DERİNGİL, Selim, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Simgesel ve Törensiz Doku: “Görünmeden Görünmek”, *Simgeden Millete II. Abdülhamit’ten Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İstanbul 2017, (s. 53-94).

EREN, A. Cevad, “Tanzimat”, *İslam Ansiklopedisi*, 11, (MEB), İstanbul 1988, (s. 709-765).

GEORGEON, François, “Ahmet Mithat’a Göre Ekonomi-Politik”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul 2006, (s. 141-158).

İKSEL, Settar F., “İstanbul Rum Patrikhanesi II”, *BTTD*, Sayı: 63, İstanbul 1972, (s. 40-43).

İNALCIK, Halil, “Batılılaşma ve Laikleşmenin Tarihi Kökenleri”, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul 2016, (s. 137-146).

....., “Papa II. Pius’un Fâtih’e Mektubu (1461): Epistola ad Mahomatem”, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul 2016, (s. 171-183).

JUYNBOLL, TH. W., “Fesh” maddesi, İ.A.,(MEB,) IV, İstanbul 1988, (s. 576).

KERİMOĞLU, H. Taner, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı - Rum İlişkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6, Sayı: 14, İstanbul 2007, (s. 3-35).

KESKİN, Mustafa, “Lozan Barış Antlaşması İle İkili Antlaşmalarda Türk ve Rum Azınlıkların Statüsü”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı: 39, Ankara 1995, (s. 1-11).

KUBALI, Hüseyin Nail, “Kanun-ı Esâsî” *İslam Ansiklopedisi*, 6, (MEB) İstanbul 1988, (s. 167-185).

KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde ‘Millet Sistemi’ ”, *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, (s. 208-216).

MARDİN, Şerif, “Mecelle’nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İstanbul 1991, (s. 123-141).

....., “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, (s. 23-81).

....., “Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, (Derleyenler Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder), İstanbul 2015, (s. 273-284).

MOULIN, Rene, “Yabancı Gözüyle Meşrutiyet Türkiye’sinin Kuvvet ve Za’fı”, *Tarih Coğrafya Dünyası*, I, Sayı: 5, İstanbul 1959, (s. 349-371).

NECİPOĞLU, Nevra, “Evrensellikten Geri Çekiliş Bizans İmparatorluk İdeolojisinin Evrimi ve Osmanlı Fütuhati”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e -Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar-*, (1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993 Ankara), (Yay. Hamdi Can Tuncer), İstanbul 1998, (s. 146-165).

ONGUNSU, A. Hamid, “Beşyüzüncü Fetih Yılı Münasebetiyle Bazı Düşünceler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IV, Sayı: VII, İstanbul 1953, (s. 1-10).

ORTAYLI, İlber, “Ortodoksluk”, (Editör Ali Berktaş), *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi, Seçme Eserler III*, İstanbul 2014, (s. 3-24).

....., “Osmanlı Devletinde Laiklik Hareketleri Üzerine”, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarih Yazımı*, İstanbul 2016, (s. 133-146).

....., “Tanzimat Döneminde Balkanlar’da Ulusal Kiliseler ve Rum-Ortodoks Kilisesi”, (Editör Ali Berktaş), *Osmanlı’da Milletler ve Diplomasi Seçme Eserler III*, İstanbul 2014, (s. 24-32).

ÖZCAN, Abdülkadir, “İstanbul’un Fethinin Doğu ve Batı Dünyalarındaki Yankıları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 4, Isparta 1999, (s. 99-104).

PEET, William Wheelock, “Kent Yönetimi”, İstanbul 1920, (Editör: Clarence Richard Johnson, M. A.), (Çev. Sönmez Taner), İstanbul 1995, (s. 83-108).

SİRER, Münir, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Asılan Patrikler”, *Yeni Tarih Dergisi*, Sayı: 15, İstanbul 1958, (s. 403-405).

SONYEL, Salâhi R., “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”,

Osmanlı 'dan Günümüze Ermeni Sorunu, (Editör: Hasan Celal Güzel), Ankara 2000, (s. 193-199).

....., “Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Gayri-Müslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Ankara 31-3 Kasım 1989)*, Ankara 1994, (s. 339-352).

SÜSLÜ, Azmi, “Patrikhane ve Kiliselerin Ermeni Teröründeki Yeri”, *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985)*, Sivas 1986, (s. 69-75).

TEKİNDAG, Şehabettin, “Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane”, *BTTD*, Sayı: 1, İstanbul 1967, (s. 52-55).

ÜÇOK, Coşkun, “Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, (s.189-194).

IV. GAZETELER

Alemdar, Hikmet Gazetesi, İkdam, İktiham, İleri, Sabah, Şûra-yı Ümmet, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Vakit.